

**T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİMDALI
KELAM BİLİMDALI**

**FIRAT ÜNİVERSİTESİ ÖĞRENCİLERİNDE
ÖLÜM SONRASI İNANÇLAR VE TEOLOJİK TEMELLERİ
(Yüksek Lisans Tezi)**

Hazırlayan:
Esra ÇELİK

Danışman.
Doç. Dr. Erkan YAR

Elazığ-2005

**T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİMDALI
KELAM BİLİMDALI**

**FIRAT ÜNİVERSİTESİ ÖĞRENCİLERİNDE
ÖLÜM SONRASI İNANÇLAR VE TEOLOJİK TEMELLERİ
(Yüksek Lisans Tezi)**

Bu tez, ... / ..... / ..... tarihinde aşağıdaki jüri tarafından oy birliği/çokluğu ile kabul edilmiştir.

Danışman
Doç. Dr. Erkan YAR

Üye

Üye

Yukarıdaki jüri üyelerinin imzaları tasdik olunur.

ÖZET

Yüksek Lisans
FIRAT ÜNİVERSİTESİ ÖĞRENCİLERİNDE
ÖLÜM SONRASI İNANÇLAR VE TEOLOJİK TEMELLERİ
Esra ÇELİK
Fırat Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Anabilimdalı
2005, Sayfa: VI+106

Ölüm sonrası inançlar kabir, kabir azabı, kabir sorgusu, kıyamet, kıyamet alametleri, ahiret, cennet, cehennem, sırat köprüsü, şefaet vs. hakkındaki düşünce ve tutumlarda farklılıklar vardır. Bu farklılıklarının nedeni çeşitli kelam ekollerinin etkisidir. Fırat Üniversitesi öğrencilerinin ölüm sonrası inançlarıyla kelam ekollerinin ölüm sonrası inançları karşılaştırıldığında büyük bir farklılık görülmemektedir. Fırat Üniversitesi öğrencilerinin ölüm sonrasına ilişkin inançlarında geleneksel düşüncenin etkisi devam etmektedir. Deneklerin üniversite öğrencileri olmasına rağmen dini inançlar düşüncesinde değişim ve farklılık olmadığı görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Ölüm, kabir, kabir azabı, kabir sorgusu, kıyamet, kıyamet alametleri, ahiret, cennet, cehennem, sırat köprüsü, şefaet, üniversite öğrencileri.

SUMMARY

Yüksek Lisans
FIRAT ÜNİVERSİTESİ ÖĞRENCİLERİNDE
ÖLÜM SONRASI İNANÇLAR VE TEOLOJİK TEMELLERİ
Esra ÇELİK
Fırat Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Anabilimdalı
2005, Sayfa: VI+106

Beliefs after death such as the suffer of the grave, the questions of the grave, doomsday, the signs of the doomsday, the next world , the paradise, the hell, the sirat bridge, intercession change from person to person. The reason of these changes is due to the Islamic theologians. When the beliefs after the death of the students of the Fırat University were compared with Islamic Theology schools we witnessed a great difference. There is traditional effect in the belief of the students of the Fırat University after the death. Although the trades were university students it was observed that the religious beliefs and changes didn't occur.

Key Words: Death, grave, the questions of the grave after death, doomsday, the doomsday clues, the next world, the paradise, the hell, the bridge of sirat, intercession, university students.

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	V
KISALTMALAR.....	VII
ÖNSÖZ.....	1
GİRİŞ.....	3

I. BÖLÜM5 İSLAM KELAMINDA5 ÖLÜM VE ÖLÜM ÖTESİ5

A- KABİR.....	5
1. Kabir Azabı Konusundaki Görüşler ve Teolojik Temelleri.....	7
2. Kabir Sorgusu ve Teolojik Temelleri.....	16
3. Kabir Azabı Açısından Ruh-Beden İlişkisi ve Teolojik Temelleri.....	20
4. Değerlendirme.....	23
B-AHİRET.....	25
1. KIYAMETİN KOPUŞU	27
a. Küçük Alametler:	28
b. Büyük Alametler	30
1. Güneşin Batıdan Doğması:	31
2. Duman:	32
3. Deccal:	32
4. Hz. İsa'nın İnişi:.....	35
5. Ye'cuc ve Me'cuc'un Ortaya Çıkışı:	39
6. Dabbetü'l-Arz'ın Çıkışı	43
7.8.9. Doğu'da Batı'da ve Arap Yarımadasında Yer Batması.....	44
10. Yemen'de Ateş Çıkması	45
2. DİRİLİŞ	50
3. AMELLERİN TARTILMASI	55
4. ŞEFAAT.....	60
5. KEVSER	63
6-SIRAT	65
7- CENNET VE CEHENNEM	67
a- Cennet ve Cehennem Şu Anda Mevcut mudur?	68
b- Cennet ve Cehennem Ebedi midir?	72

II. BÖLÜM
FIRAT ÜNİVERSİTESİ ÖĞRENCİLERİNİN ÖLÜM SONRASI
İNANÇLARINA İLİŞKİN BULGULAR

A. ANKETE KATILAN ÖĞRENCİLERİN GENEL ÖZELLİKLERİ.....	77
B. BİREYİN SOSYAL EVRENİNE İLİŞKİN BİLGİLER.....	78
C. ÖLÜM VE ÖLÜM ÖTESİ HAKKINDAKİ DÜŞÜNCELER.....	80
D. CİNSİYETE GÖRE ÖLÜM VE ÖLÜM ÖTESİ HAKKINDAKİ TUTUMLAR.....	84
E. YAŞA GÖRE ÖLÜM VE ÖLÜM ÖTESİ HAKKINDAKİ TUTUMLAR	86
F. MEZUN OLUNAN ORTA ÖĞRETİM KURUMUNA GÖRE ÖLÜM VE ÖTESİ HAKKINDAKİ TUTUMLAR.....	87
G. DİN EĞİTİMİNİN ALINIP ALINMADIĞINA GÖRE ÖLÜM VE ÖLÜM ÖTESİ HAKKINDAKİ TUTUMLAR.....	89
H. DİN EĞİTİMİNİN ALINDIĞI YERE GÖRE ÖLÜM VE ÖLÜM ÖTESİ HAKKINDAKİ TUTUMLAR.....	91
SONUÇ.....	99
BİBLİYOGRAFYA	104

KISALTMALAR

a.g.e	: Adı geçen eser
agm	: Adı geçen makale
(as.)	: Aleyhi's selam
A.Ü.İ.F.	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
ç.	: Çoğulu
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
dn.	: Dipnot
h.ö.	: Hicretten Önce
Hz.	: Hazret-i
krş.	: Karşılaştırmız
M.Ü.İ.F.	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
nr.	: Numarası
nşr.	: Neşreden, Yayınlayan
s	: Sayfa
thk.	: Tahkik
trs.	: Tarihsiz
trc., çev.	: Tercüme Eden, Çeviren
vb.	: Ve benzeri
vs.	: Ve saire

ÖNSÖZ

İnsan fitri olarak bir takım dini veya dini olmayan değerlere inanmaktadır. Her insan farklı bir kişiliğe ve akıl melekesine sahip olduğu için dini değerler ve düşünceler noktasında da farklılıklar olmuş ve olmaya devam edecektir. İnanç esaslarında daha çok farklılığın olduğu ve problem edilen konular ise, gabya yani bilinmeyene ait inançlar ve değerler üzerinde olmaktadır. Söz konusu inanç esaslarından biri olan ve en çok tartışılan konu ise, ölüm ve ölüm ötesine ilişkin düşünce ve tutumlardır.

Her var oluş aynı zamanda bir yok oluşu da beraberinde getirmektedir. İlahi Kanun gereği var olan her şey, her canlı yok olacaktır. Her canlı tıpkı var olmadan önce yok olduğu gibi var olduktan sonra da yok olacaktır ki, buna ölüm denilmektedir. Her yokluk insanoğluna acı verdiği gibi ölüm de insana acı vermektedir. İşte bu nedenle ölüm gerçeğiyle yani yok oluşla karşı karşıya gelen insanlar bunu kabullenemeyip, ölüme çeşitli alternatif keşif ve çözüm yolları aramıştır. Bunlardan bazıları özellikle inanç noktasında zayıf olanlar ölümü tamamen reddetmektedir. İnançlı olanların bir bölümü ise, ölüm düşüncesini kabullenmekle birlikte ölümü bir yok oluş olarak değil de farklı bakış açısıyla ele alarak ölümü, insanoğlunun farklı bir boyut olan kabirde yaşamını devam ettirmesi olarak algılamışlardır. Bu durum da yeni problemleri ortaya çıkarmaktadır. Öncelikle yaşamını devam ettirecek olan şahsın nasıl var olacağı, şahsın dünyadaki fiillerinden ötürü azap çekip çekmeyeceği, dünyada yaşayanlarla sözde ölmüş olup da varlığını hala devam ettiren şahıslar arasında bir irtibat ve diyalog olup olmayacağı, zaten varlığını devam ettiren bu şahısların ahirette nasıl tekrar diriltileceği ve dünyadaki fiillerinden ötürü kabirde azap çeken insanların aynı fiilden ötürü ahirette de azap çekip çekmeyecekleri noktalarına açıklık getirememişlerdir.

Halbuki insanın var olması gibi yok olması da gayet tabii bir durumdur. Çünkü insan fani bir varlık olup kıdem(öncesiz) niteliğine sahip olmadığı için beka(sonu olmayan) niteliğine de sahip değildir. Kıdem ve beka sıfatına sahip olan tek ve eşsiz varlık, İlahi bir kudret olan Allah'tır. Bu niteliklere sahip olmayan bir

varlığın ise, var olması veya yok olması mantık açısından mümkündür. Bu nedenle sonradan var olan, varlığının başlangıcı olan her canlının bir sonu olduğu ve ölümün her ne kadar acı veren bir olay olsa da mutlak gerçek olduğu ortaya çıkmaktadır. Nitekim ölümün bir yok oluştan ibaret olduğu ahirette tekrar dirilişin olacağı gerçeğinden de çıkarılabilir. Çünkü var olanın değil, yok olanın diriltilmesi mümkündür.

Ölümün var olan bir gerçek olması sebebiyle ölüm sonrasına ilişkin inanç ve tutumlar da ayrı bir önem arz etmektedir. Ölüm sonrası hayat, insanların müşahede etmediği bir alan ve yaşam tarzı olduğu için bu konuda farklı yorumlar ve tutumlar ortaya çıkmaktadır. Kabir, kıyamet, ahiret hayatı, cennet ve cehennem vs. konuları hakkında fikirler yürütülmektedir. Ölüm sonrasına ilişkin düşünce ve tutumlarda daha çok bilinen dünya hayatı ile kıyas yapılmaktadır. Ahiret hayatının da dünya hayatı gibi olduğu düşünülerek, bilinmeyen hayat olan ahiret, bilinen hayat olan dünyaya benzetilmektedir. Halbuki, dünya hayatını ahiret hayatıyla aynı düşünmemek gerekir. Çünkü Allah, bu dünyadan her yönüyle farklı olan yeni bir düzen ve yaşam var edecektir.

Çalışmam sırasında kitaplarını ve yardımlarını esirgemeyen danışman hocam Doç. Dr. Erkan Yar'a teşekkürü bir borç bilirim.

ESRA ÇELİK
ELAZIĞ-2005

GİRİŞ

Günümüz her alanda akıl ve bilimin ön plana alındığı bir çağı yaşamakta ve bu doğrultuda insanların düşünce, değer, davranış ve tutumlarında büyük değişimler olmaktadır. Bu değişimlerin dini düşünce ve inançlara ne derece yansıdığını araştırmak amacıyla bu tez çalışması yapılmıştır. Özellikle örneklemin üniversite öğrencileri olarak alınmasının nedeni; çağın gereklerinin daha çok takip edildiği, akıl ve bilimin ön plana alındığı dolayısıyla değişimin en çok yaşandığı yer olmasıdır. Öğrencilerin düşünce ikliminde uğradığı bu değişimin, dini düşüncede de özellikle ölüm ve ölüm sonrası inançlara dair tutumlarında etkisinin olup, olmadığı yapılan anketlerle belirlenmeye çalışılmaktadır.

Öğrencilerin ölüm ve ölüm sonrasına ilişkin düşünce ve tutumlarında değişimin olup olmadığını belirlemek amacıyla öncelikle geleneksel düşünce tarzının ölüm ve ölüm sonrasına ilişkin tutumlarını belirlemek gerekir. Bu nedenle tez çalışması iki bölüm halinde hazırlanmıştır:

Birinci bölümde kalam ekollerinin özellikle Ehl-i Sunnet ve Mutezile'nin ölüm sonrası inançlara dair düşünce ve tutumları verilmektedir. Mezheplerin ölüm ve ölüm sonrasına ilişkin düşüncelerinin oluşmasına etki eden teolojik temeller de yorumlarıyla birlikte ele alınmıştır.

İkinci bölümde ise, deneklerin ölüm sonrası inançlarıyla ilgili düşünce ve tutumlarına yer verilmektedir. Deneklerin ölüm sonrası inançlarını belirlemek amacıyla anketler hazırlanmıştır. Anketler üç bölüm halinde düzenlenmiştir. Birinci bölümde, bağımsız değişkenler dediğimiz deneklerin yaş, cinsiyet, din eğitimi alıp almadığı vs. durumları belirlenmektedir. İkinci bölümde, bireyin sosyal evrenine ilişkin tutumları yani tv. izleme durumu, boş zamanları değerlendirme şekli, dini ibadetleri yerine getirip getirmediği vs. belirlenmeye çalışılmıştır. Üçüncü bölümde ise, deneklerin ölüm ve ölüm ötesi hakkındaki düşüncelerine yer verilmektedir ki bu bölüm, ölüm, kabir, kabir sorgusu, kabir azabı, kıyamet, kıyamet alametleri, ahiret, cennet, cehennem, amellerin tartılması, şefaet vs. sorularından oluşmaktadır.

Anketler üniversitede çeşitli fakültelerin (fen-edebiyat, ilahiyat, mühendislik, tıp, iletişim, eğitim, teknik eğitim) bölümlerinde ve meslek yüksek okullarında tesadüfi örneklemeler alınarak yapılmıştır. Anketler toplam 381 denek tarafından

cevaplanmıştır. Anketlere verilen cevaplar SPSS/10.0 programında değerlendirilmeye tabi tutulup, deneklerin verdikleri cevaplar arasındaki değişkenler tablolar halinde verilmektedir. Böylece deneklerin ölüm sonrasına ilişkin düşünce ve tutumları belirlenmiştir.

Anketlere verilen cevaplar değerlendirilirken birinci bölümle yani geleneksel düşünce tarzıyla deneklerin ölüm sonrası düşünce ve tutumlarının ne derece benzerlik gösterdiği ve farklı oldukları noktalar verilip, deneklerin ölüm sonrası düşünce ve tutumları bu doğrultuda yorumlanmaya çalışılmıştır.

I. BÖLÜM

İSLAM KELAMINDA

ÖLÜM VE ÖLÜM ÖTESİ

A- KABİR

Kabir, insanın ölümünden sonra kıyametin kopup, tekrar diriltilinceye kadar geçirdiği yerin adıdır. Aynı zamanda “kabir hayatı” olarak kullanım da bir zamana işaret eder. Kabirle eş anlamda kullanılan diğer bir kelime ise berzahdır. Kabir daha çok azap kelimesiyle birlikte kullanıldığı için “kabir azabı” şeklinde bir tamlama olarak kullanılmıştır. Bu sebeple “berzah azabı” denildiğinde de “kabir azabı” anlaşılır.¹

Berzah ise, sözlükte iki şey arasında bulunan engel, iki nesne arasındaki engel anlamlarına gelmektedir.² Bütün ilim adamları berzahı, ölümle (birinci var oluşun sona ermesi) ikinci var oluş (ahirette diriliş) arasındaki engel olarak anlarlar. Ölümle birlikte hayat kesilip, orada dünya hayatında olduğu gibi fiilde bulunma, eksiklikleri tamamlama imkanı yoktur. Artık amel safhası bitmiş, hesap verme için bekleme dönemi başlamıştır.³

Berzah Kur'an'da Müminûn 23/99-100. ayetlerinde, “*Nihayet onlardan birine ölüm geldiği zaman; Rabbim beni geri döndür ki terk ettiğim dünyada yararlı bir iş yapayım der. Hayır, bu onun söylediği, (olmayacak) bir lâftır. Önlerinde tâ dirilecekleri güne kadar bir berzah (engel) vardır*” şeklinde kullanılmaktadır. Bu ayette ifade edilen berzah, yok olan varlığın tekrar varlık sahasına geçmesi karşısında bir engel olarak anlatılmaktadır. Bu engel varlıklar arasında sadece canlı bir varlık olan insan için değil, bütün canlı varlıklar içindir. Yani berzah; insanın kişisel kimliği ile birlikte varlık sahasından yokluk sahasına girmesidir. İnsan ismini kazanmak için zorunlu olan bütünlük ölümle bozulduğundan, yokluk halinde onun

¹ Ebu İz Hanefî, *Şerhu't-Tahavi fi Akideti's-Selefi*, Daru't-Turasü, Kahire 731-792, s. 334.

² İbn Manzur, Ebu'l-Fadl, Cemaluddin Muhammed İbn Mükerrrem, *Lisanu'l-Arab*, Dâru's-Sadr, Beyrut 1990.

³ Gölcük, Şerafettin, *Din ve Toplum*, Esra Yay. İstanbul 2000, s.193.

için zaman da söz konusu değildir. O halde insanın ölümü ve ahirette yeniden yaratılması, uyuması ve uyanması gibi bir durumu ifade eder.⁴ Nitekim Zümer 39/42. ayette ölümün uyku gibi olduğu ifade edilmektedir: “Allah ölmekte olan canları alır, ölmeyenleri de uykularında; sonra ölümüne hükmettiğini yanında tutar, ötekilerini de belli bir süreye kadar gönderir.” Yine Yasin 36/52. ayette de ahirette dirilecek insanların “Vah bize, bizi yattığımız yerden kim kaldırdı?” şeklindeki söylemleri, ölüyken dirilen insanların, ölümü uykudayken uyanma şeklinde algıladıkları belirtilmektedir. Buradaki anlatım, insanın psikolojik durumunu yansıtan bir kurgu olabilir. Ancak ölüm uykuya benzetilmektedir. Allah gayba (bilinmeyene) ait konuları anlatırken, insanların olayları kavrayabilmesi açısından bu konuları bilinen bir olay ve olguyla açıklar. Burada olduğu gibi uyuma ve uyanma insanların bildiği ve bizzat yaşadığı bir durum olduğu için ölüm ve dirilişi, Allah, bu iki olguya benzeterek ifade eder. Doğru bir akıl yürütme ile iki olgu arasında benzerlik olduğu görülmektedir. İnsan uyuduğu zaman uyanıncaya kadar bir bekleme süresi ve benliğinin dışında bir halde olduğu gibi, ölüm de diriliş günü gelinceye kadar bir bekleme süreci ve bilinçsizlik halidir. İşte dirilişin gerçekleşeceği güne kadar geçen bu süreç berzaktır. Çünkü ne tekrar dünyaya dönme, ne de ahirete gitme imkanı vardır. İnsanın bu durumu değiştirecek bir gücü yoktur ve kıyamet kopuncaya kadar bu durum engellenmiştir. Başı ve sonu uçurum olan bir yolda bir insan farz edelim. Bu kişi yolun her iki ucuna da gitse karşısına uçurum çıkacak ve hiçbir zaman yolun karşısına geçemeyecektir. Ancak başkalarının isteği doğrultusunda oraya bir köprü veya yardım götürülmesiyle bu engel aşılabilecektir. Yani o kişi bu durumda başkalarına muhtaçtır ve kendisinin hiçbir gücü yoktur. İşte kişinin berzaktan kurtulabilmesi de bunun gibidir. Burada da kişi ne ileri gidebilir ne de geri dönebilir. Bu durumun değişmesi için başka bir varlığa muhtaçtır ki, bu da Allah’tır. Bu durumu da zorunlu kılan, tanrının ölüm ötesine ait kanunlarıdır. Allah’ın takdir ettiği bu zaman yani diriliş günü geldiğinde, Allah’ın gücü ve kudreti sayesinde bu engel sona erecek ve insanoğlu hesap vermek üzere Rabb’inin huzuruna çıkacaktır. Berzahın diriliş günü gelinceye kadar bir süreç olduğu konusunda ihtilaf yoktur. İhtilaf edilip görüş ayrılıklarının çıktığı nokta, bu sürecin nasıllığı yani herhangi bir

⁴ Yar, Erkan, *Ruh-Beden İlişkisi Açısından İnsanın Bütünlüğü Sorunu*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2000, s.105.

azabın olup olmadığı konusudur. Bu nedenle kabir azabı ve nasıllığı konusunda kelimelerine ait görüşleri ayrı ayrı inceleyeceğiz.

1. Kabir Azabı Konusundaki Görüşler ve Teolojik Temelleri

Kabir azabının varlığı konusunda farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Ehl-i Sünnet kelimeleri kabir azabını kabul etmiş ve bu konuyu semiyat konuları içerisinde ele alıp, bir iman meselesi olarak görmüşlerdir. Mu'tezile'den de bir kısmı kabir azabını kabul ederken, diğer bir kısmı da inkâr etmiştir ve Mutezile bu konuyu el-Menziyetü Beyne'l- Menzileteyn içerisinde ele almıştır.⁵

Kabir azabını kabul eden kelimeler, kabir azabının varlığını ispat etmek için şu ayetleri delil olarak göstermişler ve zoraki tevillerle bu ayetleri yorumlamaya çalışmışlardır. Kabir azabının varlığı konusunda Firavun ve adamlarının azaba uğratıldığı ifade edilen Mümin 40/45-46. ayetlerdir: “Allah onu, onların kurdukları tuzakların kötülüklerinden korudu ve Firavun ailesini, azabın en kötüsü kuşattı: Onlar sabah akşam ateşe sunulurlar. Kıyamet çattığı gün Firavun’un adamlarını azabın en ağırına sokun!” denilir.”⁶ Taftazani, ayette bahsedilen “sabah akşam ateşe sunulurlar” ifadesinin kıyametten önce olduğunu ve bunun da kabirde vuku bulacağını söylerken,⁷ Eşari, onlara dünyada sabah akşam ateşe sunulduktan sonra, kıyamet gününde azap edileceğini, dünyadaki azabın iki kez olacağını bir defa kılıçla, bir defa da kabirlerinde azap edileceğini daha sonra ise ahirette ağır bir azaba uğrayacaklarını söyler.⁸ Kabir azabını kabul edenler “sabah akşam ateşe sunulurlar” ifadesinin kabir azabından başka bir azap olmadığı konusunda ittifak içerisindedirler. Çünkü onlara göre bu ayetler ölümler hakkında varid olmuştur.⁹ Yine ayet yorumlanırken Abdullah İbn Ömer’den rivayet edilen bir hadis de delil olarak

⁵ Gazali, *el-İktisad fi'l-İtikad*, Ankara Üniv. Basımevi, Çev: Kemal Işık, Ankara 1971, s. 160; Abdulcebbar, Kadı, *Şerhu Usuli'l-Hamse*, Mektebetü'l-Vehbe, Kahire 1988, s. 730. ; Ebu Hanife, Numan b.Sabit, *el-Fikhû'l-Ekber*, çev: Mustafa Öz, *İmam-ı Azamın Beş Eseri*, Marmara Ü.İ.F.V.Y, İstanbul 1992, s.59 ; Eşari, Ebu'l-Hasan, *el-İbane an Usuli'd-Diyane*, Daru'l-Kadiri, Beyrut 1991, s. 103.

⁶ Bu ayeti kabir azabının varlığı konusunda delil gösterilme için bkz. Ebu iz Hanefi, *a.g.e.*, s.330 ; Eşari, *a.g.e.*, s.103; Harputi, Abdullatif, *Tenkîhu'l-Kelâm fi Akâid-i Ehli'l-İslam*, çev: İbrahim Özdemir-Fikret Karaman, T.D.V.Y., Elazığ 2000, s.264; Taftazani, *Şerhu'l-Akâid*, Haz. Süleyman Uludağ, Dergâh yay., İstanbul 1991, s.252.

⁷ Taftazani, *Şerhu'l-Mekasid*, Âlimü'l-Kütüb, Beyrut 1989, V, 113.

⁸ Eşari, *a.g.e.*, s.103.

⁹ Cürçani, Seyyid Şerif Ali b. Muhammed, *Şerhu'l-Mevakif*, Daru'l-İlmiyye, Beyrut 1998, VIII, 346; Abdu'l-baki, Muhammed Tahir, *el-Yevmu'l-Ahir fi'l-Kitap ve Sünnet*, Daru'l-Menar, Lübnan 1988, s.69.

gösterilmektedir: “Sizden birisi vefat ettiğinde sabah akşam ona kendi makamı gösterilir. O kimse eğer cennet ehlinden ise, o zaman cennet ehlindedir. Eğer cehennem ehlinden ise, o zaman cehennem ehlindedir. Ve ona şöyle denilir: bu senin makamındır ve Allah onu kıyamet gününde diriltinceye kadar bu durum devam eder”.¹⁰ Ancak bu hadiste kabir azabından daha farklı bir görüş ifade edilerek azabın olacağından veya bilfiil uygulanmasından değil, sadece ahiretteki makamın kendisine gösterilmesinden söz edilmektedir.¹¹ Ayrıca hadiste kabir azabına kanıt olabilecek hiçbir karine yoktur. Bununla birlikte, ahiret hayatı başlamadığından ve insanlar hesaba çekilmeden, insanların ahiretteki makamlarının gösterilmesi tutarlı gözükmemektedir.

Ayette bahsedilen “sabah-akşam” ifadesi, azabın devamlılığını belirtir. Bu iki kelime Arap lügatinde olduğu gibi Kur’an’da da süreklilik manasında birlikte kullanılır:¹²

“İnkâr edenlere gelince, onlara dünyada da, ahirette de şiddetli bir şekilde azap edeceğim.”¹³

“Sabah akşam Rab’lerinin rızasını isteyerek O’na yalvaranları kovma...”¹⁴

“Nefsini sabah-akşam rızasını isteyerek Rab’lerine yalvaranlarla beraber tut.”¹⁵

Yukarıdaki ilk ayette de onların sabah akşam sunuldukları azap, dünyadaki azap olduğundan ve atf dolayısıyla ahiretteki azaptan başka olduğunda şüphe yoktur. Ancak inkârcıların sürekli olarak sunuldukları bu azabı, kabir azabı olarak anlamak için sağlam kanıtlar mevcut değildir. Fakat bu azabın dünya hayatında; yani yaşayanlar ve diri olanlar için olduğu noktasında ayetler birbirini açıklar niteliktedir. Firavun ve ashâbı örnek verilerek bu nitelikleri taşıyanların devamlı olarak dünya hayatında, kendi iç dünyalarında sıkıntı çektikleri belirtilir. Bu sıkıntı, kendilerine azap vad eden İlahi mesajın kendilerine ulaştırılması, fakat toplumsal v.s. baskılardan ötürü bu İlahi mesajı kabul etmemeleridir. Hatta bu gerçekleri kendi iç dünyalarında muhakeme yapmalarından kaynaklanan bir sıkıntı da olabilir. Bununla birlikte

¹⁰ Buhâri, Ebû Abdullah Muhammed b.İsmail, *el-Camiu’s-Sahih*, Kitabu’l-Cenaiz, Daru’l-Fikr, Kahire 1991, s.612. Abdalbaki, *Yevmu’l-Ahir*, s.71.

¹¹ Özdemir, Metin, “Kabir Azabı Tartışmasına Farklı Bir Bakış”, *İslamiyât*, Ankara 2002, v, 163.

¹² Yar, *a.g.e.*, s.116

¹³ Âl-i İmran 3/56

¹⁴ En’am 6/52

¹⁵ Kehf 18/28

inkarcıların dünyada çarptırıldıkları azabın Allah'ın pek çok peygamberin kavmine azap etmesinde olduğu gibi, dünyada azap etmesi veya diğer insanların bu özellikleri taşıyan insanlara verdikleri eziyetler olması da muhtemeldir.¹⁶ Nitekim bunun örneklerini kendi hayatımızda müşahede etmekteyiz. Bazen yaptığımız hataların ve işlediğimiz günahların, başkalarına verdiğimiz sıkıntıların cezasını bu dünyada iken görüyoruz. Aynı şekilde bu örnekleri Kur'an'da da bahsedildiği üzere birtakım insanlarda ve toplumlarda da görüyoruz. Lut, Ad, Semud, Nuh kavminin yaptıkları hatalarından, inananlara verdikleri sıkıntılardan ötürü cezalandırıldıklarını biliyoruz. İşte Firavun ve adamlarına sabah akşam yapılan azabın onların insanlara verdikleri sıkıntılar sebebiyle daha bu dünyadayken cezalarını çektikleri anlamına gelir ve öyle ki bu azabın sürekli olacağı, ahirette de devam edeceği kastedilmektedir.

Kabir azabı konusunda diğer bir delil olarak Nuh 71/25 ayeti gösterilir: *“Hatalarından dolayı boğuldular, ateşe sokuldular, kendilerine Allah'tan başka yardımcıları da bulamadılar.”* Ayette Nuh kavminin kabir azabına sokulduğuna dair herhangi bir karine olmamasına rağmen, Nuh kavminin kabir azabına sokulduğu iddia edilir. Bu düşüncelerini dayandırdıkları temel nokta ise *“boğuldular”* ifadesinden sonra fa-i takibiyye gelmesi, olayın hemen vuku bulacağına delalet ettiği ve bunun da berzah(kabir)daki azap olduğudur.¹⁷

Halbuki ayette “fe” harfinin takibiyye olarak kullanılması bu ayetin kabir azabına delil olduğuna işaret etmez. Ölüm ile insanın varlığı son bulduğundan insanın yokluk sahasından ahirette yeniden yaratılarak varlık sahasına geçişi, varlığın yokluktan hemen sonra gelmesi, onların cehenneme girmeleri dünya hayatlarından hemen sonra gibi değerlendirilmiştir.¹⁸ Nitekim zaman kavramı biz insanlar için söz konusudur. Allah katında zaman kavramı söz konusu değildir. Ayette onların bu dünyada yaptıkları hatalarından ötürü boğulduklarını, fakat onların sadece boğulmakla kalmayıp herkesin bu dünyada yaptıklarının karşılığını alacağı hesap gününde de hemen cezalandırılacakları vurgulanmaktadır. Yani dünya hayatının bitiminden sonra başlayacak olan ahiret hayatında hiç bekletilmeden hemen hesap görüleceği ifade edilir. Ayrıca bu dünya hayatının sona ermesinden sonra ahiret

¹⁶ Yar, *a.g.e.*, s.116.

¹⁷ Harputi, *a.g.e.*, s.265 ; Taftazani, *Şerhu'l-Mekasid*, V, 113; Abdulcebbar, *a.g.e.*, s.730.

¹⁸ Yar, *a.g.e.*, s.117.

hayatı başlayacaktır. Kabir dönemi bir hayati varlığın olduğu dönem olmayıp ahiret başlangıcına kadar geçen bir yokluk sürecidir.

Kabir azabı olarak yorumlanan diğer bir delil ise Mü'min 40/11. ayetidir: *“Dediler ki: Rabb’imiz, bizi iki kez öldürdün ve iki kez dirilttin. Günahlarımızı itiraf ettik. Şimdi (şu ateşten) çıkmak için bir yol var mı?”* Bazıları ayette ifade edilen iki defa öldürme, iki defa diriltme kavramını kabir azabına delil olarak gösterip şu şekilde yorumlamışlardır: İlk öldürme kabirden öncekidir. Yani dünya hayatının sonundaki ölümdür. Sonra kabirde diriltti. İkinci öldürme ise kabirde münker ve nekir suallerinden sonraki öldürmedir. Sonra haşr için tekrar diriltti.¹⁹ Bu ayette ifade edilen iki öldürme ve iki diriltmenin mekanından bahsedilmeyip, bunlardan bir öldürme ve bir diriltmenin kabirde gerçekleşeceğine dair hiçbir karine yoktur.

Eğer biz bu iki öldürme ve iki diriltmenin birini kabirde diriltme olarak kabul edecek olursak, yani ölü kabirde dirilecek olsaydı, Allah bizi iki kez değil üç kez öldürmüş ve üç kez diriltmiş olurdu. Cumhur’a göre birinci ölüm fiziksel bedenden önceki sperm ve zigot hali; birinci yaşam fiziksel yaşam ki doğumla başlar. İkinci ölüm dünyaya geldikten sonraki ömrün sonundaki ölüm, ikinci yaşam da berzahtan sonraki ebedi yaşamdır. Yani kişinin anasından doğarak başladığı dünya hayatı birinci hayat olurken ebedi ahiret hayatı da ikinci hayattır. Eğer kabirde de diriltme ve öldürme olursa bu sayı üçe çıkardı.²⁰ Halbuki hiçbir ayette üç defa diriltme ve öldürmeden bahsedilmemektedir.

Bu şekilde yorumlanan diğer bir ayet de Bakara 2/28. ayetidir: *“Allah’ı nasıl inkar edersiniz ki, siz ölümler idiniz, o sizi diriltti; yine öldürecek, yine diriltecek; sonra O’na döndürüleceksiniz”* ifadesi bir nevi yukarıdaki ayetin tefsiri niteliğindedir. Bu ayette açık bir şekilde insanın doğumundan önceki hali ölüm, doğumu da ilk diriliş olarak nitelendirilmektedir. Böylece yukarıdaki ayette zikredilen iki ölüm ve iki diriltmenin ne olduğu çok daha net bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Diğer taraftan eğer ilk diriliş, kabirdeki diriliş olsaydı, mümin ve kâfir ayrımı yapılmaz bu diriliş herkes için geçerli olurdu. Nitekim kabirde azap için diriliş gerekli ise, nimet için de gerekli olmalıdır. Halbuki Allah müminlerin ilk ölümlerinden sonra bir daha ölümü tatmayacaklarını Duhan 44/56: *Orada ilk*

¹⁹ Cürcani, *a.g.e.*, VIII, 346 ; Harputi, *a.g.e.*, s.265 ; Taftazani, *Şerhu’l-Mekasid*, V, 113.

²⁰ Ateş, Süleyman, “Kabir Hali”, *Kur’an Ansiklopedisi*, KUBA Yay., İstanbul, trs, XI, 39; Gölcük, *Din ve Toplum*, s.197.

ölümden başka ölüm tatmazlar...” haber vermektedir.²¹ Ölümü tatmayacakları ile ilgili olarak da fiha’daki zamirin cennet ehli için olduğunu ve böylece cennet ehlinin vasıflandırıldıklarını, dünya ehlinin ölümle nimetlerinin kesildiği gibi cennet ehlinin nimetlerinin kesilmeyeceğini, cennette ölümü tatmayacakları anlamına gelir. Ayetteki ilk ölüm tabiri ise cennettekiler için ölümün olmadığını tekit etmek amacıyla söylenmiştir.²² Eğer kabirde diriltme olsaydı iki defa ölümü tatmış olurlar²³ ki bu imkansızdır. Çünkü ayette vurgulanarak ilk ölümden başka ölümün olmayacağı açık bir şekilde belirtilmektedir.

Yukarıdaki ayette iki ölüm ve iki dirilmeden söz edilmekte olması ilk ölümden başka ölümü tatmazlar ifadesine muhalif değildir. İki ölüm ve iki dirilme ibaresindeki *“siz ölümler idiniz”* cümlesinde geçen mevt (ölüm) kelimesi Arapça’da hayatın karşıtı anlamında kullanılır. Nitekim Kur’an’da da böyle yer alır. Hayatta olmama ölüm ile ifade edilir. Ölümün olduğu yerde hayat, hayatın olduğu yerde ölüm yoktur. *“Siz ölümler idiniz”* ifadesini henüz dünya hayatına gelmemişsiniz, hayat sahibi değildiniz ve toprak, nutfe vb. maddeler halindeydiniz ya da hiç yoktunuz şeklinde anlamak gerekir. Bu ifadenin hayatta olmayanlar anlamında kullanıldığı açıktır. Ayetin *“Nasıl Allah’ı inkar edersiniz?”* sorusuyla başlaması bu gerçeği pekiştiriyor. Zira herkesin kabul ettiği gerçek *“yok idik, varolup hayat sahibi olduk ve nihayet öleceğiz”* gerçeğidir. Bu gerçekten hareketle sizi diriltten, dirilttikten sonra öldüren, sizi tekrar diriltmeye kadirdir mesajı veriliyor ve bu hakikatin kabulü isteniyor. Dünya hayatından önceki durum ölüm ile ifade edilip, dünya hayatından sonraki durum da ölüm ile ifade edilerek insanın kolay ve basit bir mukayese yapıp, ilahi gerçekleri kabul etmesi için zemin hazırlanıyor. Ölümler idiniz, hayat sahibi oldunuz. Bunu yapan Allah bu dünya hayatından ayrıldıktan sonra sizi tekrar diriltmeye, hayat sahibi yapmaya güç ve kudret sahibidir. İnsandan da istenen bu gerçeği kabul etmesidir.²⁴ Fakat insan bu kadar açık gerçeği bilmesine rağmen nankörlük ederek varlığının sebebi olan Allah’ı inkar etmektedir. Görüldüğü üzere bu ayetlerden kabir azabına ilişkin delil olabilecek en küçük bir karine dahi yoktur.

²¹ Özdemir, *a.g.e.*, V, 163.

²² Cürcani, *a.g.e.*, VIII, 347.

²³ Taftazani, *Şerhu’l-Mekasid*, V, 112.

²⁴ Gölcük, *Din ve Toplum*, s.195.

Tevbe 9/101. ayetini de kabir azabına delil olma yönünde yorumlamışlardır. *“Çevrenizdeki bedevi Araplardan ve Medine halkından ikiyüzlülüğe iyice alışmış insanlar vardır. Sen onları bilmezsin onları biz biliriz. Onlara iki kez azap edeceğiz, sonra da onlar büyük azaba itileceklerdir”* ayetinde sözü edilen *“iki kere azap edeceğiz”* ibaresindeki iki kere olan azaptan birinin kabir azabı olduğu ifade edilir. Eş’ari dünyadaki azabın iki kez olacağını bir defa kılıçla, diğer defasının ise kabirde azap edileceğini, *“sonra da onlar büyük bir azaba itileceklerdir”* ibaresini ise onların daha sonra ahirette ağır bir azaba uğrayacaklarını ifade etmektedir.²⁵ Ancak Kur’an’da her iki azabın da ölümden önce gerçekleşmiş olmasını kabul etmemizi engelleyecek hiçbir karine yoktur. Bilakis bunu destekleyen başka ifadeler vardır. Tevbe 9/125-126: *“fakat yüreklerinde hastalık olanlara gelince bu, onların pisliklerine pislik katmıştır, ve onlar kafir olarak ölmüşlerdir. Görmüyorlar mı onlar, her yıl bir iki defa çeşitli belâlarla sınıyorlar, yine de tevbe etmiyor, ibret almıyorlar.”* Bu tür ayetlerin içerisinde buldukları konteksti bir bütün olarak düşünecek olursak, kabir azabını söz konusu ayetin kapsamı içerisine almamıza imkan verebilecek hiçbir karinenin bulunmadığını görürüz. Bu nedenle, Eşari’nin bu ayete getirdiği yorum, ayetin içerisinde bulunduğu kontekse uygun olmayan subjektif bir değerlendirmedir. Bu açıdan iki azaptan birinin münafıklardan zekât alınması, diğerinin ise onların bedenlerinin zarar görmesi olduğu şeklindeki yorumlar, ayetin kontekstine daha uygun düşmektedir. Ayette üç ayrı azaptan söz edildiği açıktır. Ancak bunlardan ikisinin dünya hayatında, diğerinin ise ahirette olduğu bizzat ayet içerisinde bulunduğu kontekste açıklığa kavuşmaktadır.²⁶ Söz konusu ayetin, o insanların ikiyüzlülüğü gibi cezalarının da iki kere olacağı, yani bu dünyadaki iki yüzlülüklerinin karşılığı da yine iki kere olup, bunun da azap şeklinde olacağı, daha sonra ise ahirette büyük bir azaba sokulacakları anlamına gelmesi de muhtemeldir. Yani iki kere azap derken iki ayrı şekilde bu dünyada azap görmek, acı çekmek anlamını ifade eder. Bahsedilen bu azap dünyada olup, büyük azap ise, ahirette vuku bulacaktır. Kabirde böyle bir azabın olması söz konusu değildir.

Kabir azabının varlığına delil olarak sunulan diğer bir ayet ise, şehitlerin ölmediklerini ve Allah katında rızıklandırıldıklarını ifade eden Âli İmran 3/169-170: *Allah yolunda öldürülenleri ölümler sanma; hayır onlar diridirler, Rab’leri katında*

²⁵ Eşari, *a.g.e.*, s.103.

²⁶ Özdemir, *a.g.e.*, V,163.

rızıklanmaktadırlar. Allah'ın keremiyle kendilerine verdiklerinden sevinçli olarak, arkalarından henüz kendilerine yetişemeyenlere de korku olmadığı, onların da üzüntüye uğramayacakları müjdesiyle sevinmektedirler.” Ayette şehitlerin ölü olmadıkları ve rızıklandırıldıkları ifade edildiği için, rızıklanmanın ölümler için olamayacağını ancak dünyada diriler için olacağından hareketle şehitlerin rızıklanmalarının onların ölmediğine delalet ettiğini bazıları düşünmektedirler.²⁷

Halbuki bu tür ayetler, Müslümanları Allah yolunda savaşmaya teşvik etmeyi amaçlamaktadır. Şehitlere ölümler denilmemesi, onların ölümlerinin alışılmış ölümlerden farklı olduğunun vurgulanmasına yöneliktir. Çünkü onlar alışılmış bir şekilde ölmemişler, toplumu oluşturan diğer insanların varlığının devam etmesi için ölmüşlerdir. Şehitlerin Allah katında rızıklanmaları ve bundan dolayı sevinmeleri ise, mertebelerinden dolayı cennette rızıklanacakları ve sevinecekleri anlamlarına gelmektedir. Nitekim Kur'an, ahirete ait pek çok olguyu şimdiki zaman kipiyle anlatmaktadır. Geleceğe ait bir olgunun gelecek zaman kipiyle değil de şimdiki zaman kipiyle anlatılması, anlatımda akıcılık ve etki yönünden tercih edilen bir yöntemdir. Bu durumda şehitlerin ölümleri de diğer insanların ölümleri gibi olsa bile, iki ölüm arasında derece bakımından fark olduğu vurgulanır.²⁸ Nitekim insanoğlu da bu tür tabirleri kullanmaktadır. Örneğin; tarihimizde birçok kahraman olmuştur ve onlar öldüğünde bizler; yani hayattakiler onların arkasından üzülmüş, onların ölmediğini söyleriz. Doğal olarak bunu söylerken gerçek manada ölmediklerini değil, onların yaptıklarıyla, şan ve şöhretleriyle, geride bıraktıkları eserleriyle yaşadıklarını ima ederiz. Yani normal insanların öldükten kısa bir süre sonra unutulduğu gibi unutulmayıp, onların yaptıklarıyla, şan ve şöhretleriyle, bıraktıkları eserleriyle, insanların kalplerinde, gönüllerinde yaşadıkları anlatılmak istenir. İşte, söz konusu ayette de Allah şehitlerin ölümler olmadıklarını; çünkü onların yaptıkları iyiliklerden ötürü hem Allah katında hem de insanlar arasında unutulmayacaklarını, insanların onlara dua ederek, onları hayırla yâd ederek, Allah'ın ise şehitleri rızıklandırarak (cennette) çeşitli nimetlerle mükafatlandırmasının anlatılmak istendiği daha doğru olduğu görülmektedir.

Allah, Kur'an'da insanlara hitap ederken insanların anlayabileceği, onların konuştuğu dille olayları ifade etmiştir. Bahsi geçen ayette de aynı durum söz

²⁷ Eşarî, *a.g.e.*, s.103; Taftazani, *Şerhu'l-Mekasid*, V, 114.

²⁸ Yar, *a.g.e.*, s.120.

konusudur. Yani Allah, insanların kullandıkları bir ifadeyle ve anlayabilecekleri bir tarzda, insanlara hitap etmiştir. İnsanların sevdikleri, çevresine faydalı olan kişiler öldüğü zaman onların ölmediğini, “aramızda yaşıyor” ifadesini kullandığı gibi, Allah da şehitlerin ifa ettikleri yüce görevlerinden ötürü onların hep hayırla anılıp, unutulmayacaklarını ifade etmektedir. Böylece şehitlerin mükafatlarının ve Allah katında derecelerinin büyüklüğü bu ifadelerle anlatılmaktadır. Ayetin içeriğinden kabirde hayat olduğuna dair herhangi bir karine olmayıp, bu konuda yapılan yorumlar kabir azabını ispat etmek için yapılan önyargılı bir anlayıştan başka bir şey değildir.

Öyle ki, kabir azabının varlığını ispat sadedinde birçok ayet delil olarak gösterilmiştir. Fakat yukarıda delil olarak gösterilen bu ayetlerin hiçbirinin kabir azabıyla uzaktan veya yakından bir alakası olmadığını gördük. Ayetlerin yanı sıra bir çok hadis de delil olarak gösterilmiştir. Bunlardan delil olarak en çok öne sürülen hadisler şunlardır:

İbn Abbas’tan rivayet edildiğine göre; “Hz. Peygamber bir defasında bir kabre uğradı. Bu ikisi büyük günahlarından dolayı azap görmektedirler; onlardan birisi bevlden sakınmıyordu, diğeri ise koğuculuk yapıyordu. Bevlden sakının; çünkü kabir azabının çoğu bevldendir.” dedi.²⁹ Bu hadisi incelediğimizde hadis toplumu oluşturan fertleri içinde buldukları olumsuz davranışlardan uzaklaştırmayı hedefler. Hadislerin oluşmasındaki en önemli faktörlerden birisi de budur. Bunlar bir toplumun hayatında önemsenmesi gereken fiiller olmasına karşın, imana ilişkin nesnelere ve olgular değildir. Kabir azabının bu iki fiile bağlanması düşünülemez. Diğer taraftan beşer olan Peygamber’in kabirdekilerin hallerini görmesi ve algılaması düşünülemez.³⁰ Kaldı ki hadiste Peygamber’in kabre gittiği; yani kabir ziyaretinde bu sözleri söylediği belirtilir; oysa Hz. Peygamber’in veya müşahhas olarak birisinin kabirini ziyaret etmekle ilgili sahih hadis yoktur.³¹ Ayrıca söz konusu iki büyük günahtan bahsediliyor; halbuki bunlardan daha büyük günah olan Allah’a şirk koşmak, zina yapmak vs. gibi şeyler vardır. Eğer kabir azabı olacaksa sadece bevl ve koğuculuktan değil, diğer günahlardan da azap olunması gerekirdi.

²⁹ Buhari, *a.g.e.*, Babu’l-Cenaiz, III, 463; Abdalbaki, *Yevmu’l-Ahir*, s.71.

³⁰ Yar, *a.g.e.*, s.121.

³¹ Yıldırım, *Enbiya, Hadis Problemleri*, Rağbet Yay., İstanbul 2001, s.128.

Başka bir hadiste ise; kabrin cennet bahçelerinden bir bahçe veya cehennem çukurlarından bir çukur olduğundan bahsedilir.³² Bu hadisteki problem olan konu ise, insanların ölümlerinin ardından hemen ahiretin başlamasının varsayılması gerekir ki, bu Kur'an'ın ahiret tasviriyle bağdaşmaz.³³ Çünkü, ahiret Allah'ın takdir ettiği bir zamanda başlayacak ve öyle hesap görülecektir. Yani ayrı zamanlarda ölen insanların hesabı aynı zamanda görülecektir. Aksi takdirde yıllar önce ölmüş bir insanla kıyamete yakın zamanda ölmüş insan arasında fark olmuş olur ki, bu Allah'ın adaletiyle bağdaşmayan bir durumdur.

Diğer bir hadiste ise, Hz. Peygamber'in kabir azabından Allah'a sığındığına dair bir rivayet olup yine bunu da kabir azabının varlığına delil olarak göstermektedirler. Öyle ki, delillerinin sağlam olduğunu ifade etmek amacıyla bu tür hadislerin tevatür derecesinde olduğunu iddia etmektedirler.³⁴ Halbuki Kur'an, şeytanın ve insanların kötülüklerinden Allah'a sığınılmasını emreder. Şeytan'dan Allah'a sığınmayı emreden bazı ayetler şunlardır:

*Ne zaman şeytandan bir kötü düşünce seni dürtüklerse, Allah'a sığın; Çünkü O, işitendir, bilendir.*³⁵

*"Kur'an okumak istediğin zaman kovulmuş şeytandan Allah'a sığın"*³⁶

Ayrıca kabir hayatı semiyata ait bir konu olup, bu konunun açıklanması vahiy dışında Peygamberin tebliğ etmesi ve açıklaması gereken dini düşünceye ait bilgilerden değildir.³⁷ Eğer gerçekten kabir hayatı vaki olsaydı, Allah bu konuda mutlaka ilahi bir mesaj verirdi. Ayrıca Kur'an'da sık sık dünya ve ahiret hayatından bahsedilirken kabir hayatı şeklinde bir ifade bulunmamaktadır. Bu durumda Peygamberin böyle imani bir konuda kendiliğinden bir şey söylemesi mümkün değildir. Çünkü Peygamber'in görevi birebir Allah'ın kendisine bildirdiğini insanlara tebliğ edip açıklamaktır. Gabya dair bir konuda Peygamber'in bir bilgisi yoktur.

³² Harputî, *Tenkihu'l-Kelam*, s.265; Taftazanî, *Şerhu'l-Mekasid*, V. 114.

³³ Yar, *a.g.e.*, s.121.

³⁴ Eşari, *a.g.e.*, s.103; Harputî, *a.g.e.*, s.265; Taftazani, *Şerhu'l-Mekasid*, V, 114; Buhari, *Sahih*, Kitabu'l-Cenaiz, s .610; Toprak, Süleyman, *Ölümden Sonraki Hayat*, Esya Yay., Konya 1994, s.370.

³⁵ Araf 7/200

³⁶ Nahl 16/19

³⁷ Yar, *a.g.e.*, s.122.

2. Kabir Sorgusu ve Teolojik Temelleri

Münker ve Nekirin sorgulayışı bir iman meselesi olarak görülüp, büyük küçük herkes ölüp insanlar onlardan uzaklaştıklarında hesaba çekilecekleri, ister suda boğularak ölsün isterse de yırtıcı hayvanlar parçasın yine sorguya çekilecekleri iddia edilmektedir.³⁸

Kabirde bir hayat olduğunu dolayısıyla kabir azabı teorisini ortaya çıkaranlar, azabın hesap görülmeden olmayacağından hareketle, kabir sualiyle senaryoyu tamamlamaktadırlar. Kabir sualini ispat etmek için kabir azabında olduğu gibi Kur'an ve sünnetten deliller getirmeleri gerekirdi. Fakat burada Kur'an'dan ayetleri kabir azabında olduğu gibi yorumlayamadıkları için, daha çok görüşlerini ispat etmek amacıyla yorumlamaları ve bulmaları daha kolay olan hadislere başvurdular.

Bu konuda yaygın olarak gösterilen hadisler şunlardır:

Enes İbn-i Malik'ten Peygamberin şöyle buyurduğu rivayet edilmiştir: *“Kul, kabrine konulup, onun yakınları geri dönüp gittiklerinde (ki meyyit(ölü), bunlar yürürken ayaklarının sesini bile işitir) ona iki melek gelir. Bunlar meyyiti (ölü) oturturlar. Ve ona: Muhammed hakkında ne dersin diye sorarlar.*

O kul da: Bildiğim ve size de bildirmek istediğim şudur ki, Muhammed (s.a.v) Allah'ın kulu ve Allah'ın Resûlüdür, diye cevap verir.

Bunun üzerine melekler tarafından:

Ey mümin! Cehennemdeki yerine bak, Allah bu azap yerini senin için Cennet'ten bir makama tebdil eyledi, denilir.

Peygamber (s.a.v): “O mümin, Cehennem ve Cennetteki iki makamını birden görür” buyurmuştur. Fakat kafir veya münaфіk olan meyyit. Muhammed hakkında bir şey bilmiyorum. Halkın ona (Peygamber) dedikleri bir sözü işitir, ben de halka uyup söyledim, diye cevap verir.

Bu iki melek tarafından bu kafir veya münaфіğa:

Sen anlamaz ve uymaz olsaydın! denilir. Sonra bu kafir veya münaфіğın iki kulağı arasına demirden bir topuzla vurulur. O topuzu yiyince kafir veya münaфіk şiddetli bir sesle bağıırır ki, bu feryâdı ins ve cinden başka bu ölüye yakın olan herkes işitir.³⁹

³⁸ Neseфі, Ebu'l-Berekât, Ahmed b. Mahmûd, *İslam İnancının Ana Umdeleri*, Çev: Temel Yeşilyurt, Kubbealtı yay., Malatya 2000, s .64 ; Ebu Hanife, *Fıkhu'l-Ekber*, s.59.

³⁹ Buhari, *Sahih*, Kitabu'l-Cenaiz, s.600; Tahavi, *a.g.e.*, s.333.

Ebu Hureyre'den gelen başka bir rivayete göre ise; “Sizden biriniz kabre konulunca birine münker, diğerine nekir denilen iki siyah ve (gök) mavi gözlü melek gelir...”⁴⁰

Görüldüğü üzere bu konuda birçok rivayet vardır ve bu rivayetler kabir sorgusunu ispat etmek amacıyla delil olarak ileri sürülmektedir. Delil olarak gösterilen rivayetlerin hepsinde de, kabirde iki meleğin geleceği ve Rabbin kim? Nebin Kim? Dinin ne? gibi sorular sorulacağı haber verilmektedir.⁴¹ Yine bu sorulara cevap olabilecek ve aynı zamanda kabir sorgusu ve azabını tasdik edecek şekilde İbrahim 14/27. “Allah inananları dünya hayatında da, ahirette de sağlam sözle tespit eder” ayetle bunu delillendirmeye çalışırlar. Nesefi, ayette ifade edilen sağlam sözün “La ilahe illallah Muhammedun Rasulullah” olduğunu söylerken, cumhur ise, bununla kastedilenin kabirde telkine cevap olduğunu düşünür.⁴² Halbuki bu ayet kabir azabı hakkında olmadığı gibi, kabir suali hakkında da değildir. Bu anlatım inananların dünya ve ahirette kurtuluşa ereceklerini ifade eder.⁴³ Zaten ayette dünyada ve ahirette diye vurgu yapılmaktadır. Söz konusu ifadede bir belirsizlik mevcut olmayıp, ayet farklı yorumlamalara imkan vermeyecek ölçüde gayet açık ve nettir. Delil olarak öne sürdükleri ayetin kabir azabı ve sualiyle bir ilgisi olmadığını gördük.

Bu konuda delil olarak ileri sürülen hadisleri incelediğimizde, bu hadislerdeki tutarsızlığı ve aynı hadislerin farklı şekillerde rivayet edildiği görülmektedir. Bazı rivayetlerde soruları soracak meleklerin ismi söylenmeyip sadece iki melek olduğundan bahsedilirken, bazılarında ismine kadar söylenip, öyle ki tasvirleri yapılmış, onların siyah oldukları, mavi gözlü oldukları gibi biçimleri belirtilmiştir. Oysa melekler cismi özelliklere sahip varlıklar değildirler ki, cisme ait özelliklere benzetme yapılsın. Ayrıca hadiste kula cehennem ve cennetteki makamının gösterilmesinden bahsediliyor olması da, bir tezatlığı ifade etmektedir. Çünkü cennet ve cehennemde bir makam ölen kişiye veriliyorsa, kabirde olan azaba ne gerek var. Hem kabir azabını savunuyorlar hem de cennet ve cehennemden bahsediyorlar. Bu durumda bir kişi aynı zamanda hem kabirde hem de cennet veya cehennemde nasıl

⁴⁰ Tahavi, *a.g.e.*, s.333.

⁴¹ Cürcani, *a.g.e.*, VIII, 347; Gazali, *el-İktisad fi İtikad*, s.161; Harputî, *a.g.e.*, s. 265; Taftazani, *Şerhu'l-Akaid*, s. 252, Abdalbaki, *Yevmu'l-Ahir*, s.69.

⁴² Abdalbaki, *Yevmu'l-Ahir*, s.69.

⁴³ Yar, *a.g.e.*, s.125.

olur. Halbuki henüz ahiret hayatı başlamadığı için cennet ve cehennem varlığı düşünülemez. Dolayısıyla varlığı henüz meydana gelip, oluşmayan bir yerde makamın olması ve gösterilmesi nasıl mümkün olur?

Aslında kabir hakkında birçok görüş sunulurken adeta ahiret hayatından kopya çekilmiş gibidir. Ahiret hayatındaki hesap görme, kabirde kabir sorgusu, yine amellerin karşılığı mükâfat ve cezalar, cennet ve cehennemle ahirette karşılığını bulurken, kabirde azap ve nimet olarak yerini bulmaktadır. Fakat bunlar yapılırken Kur'an'la bağdaşmayan ifadeler ve görüşler de ileri sürülmektedir. Örneğin, yukarıdaki hadiste ifade edildiği gibi, bir hesap görme şekli yoktur. Eğer kabirde bir hesap olacaksa bile bunun bahsedildiği şekilde olmayacağı kesindir. Çünkü, Kur'an'da, ahiretteki sualden bahsedilirken, kabirde gerçekleşeceği ileri sürülen böyle bir sorgulama tarzından bahsedilmez.

Kur'an ahirette sualin nasıl olacağını *“Suçlulara günahlarından sorulmaz”*⁴⁴ ayetinde anlatmaktadır. Bu, suçluların yaptıklarından sorumlu olmayacakları anlamına gelmez. Herkes yaptığından sorumludur. Ancak ahirette, insanın dünyada yapmış olduğu işler o kadar açık biçimde görünecektir ki, artık suçlunun suçunu sorup araştırmaya gerek yoktur. Ahirette suçluların, kulun itirafına gerek kalmayacak derecede açıkça belli olacağı bildirilmektedir. Nitekim Rahman 55/39-41. ayette de bahsedildiği şekilde soru olmayacağı anlatılmaktadır: *“O gün ne insana ne de cinne, günahından sorulur. Şimdi Rabb'inizin hangi nimetlerini yalanlıyorsunuz. Suçlular, simalarından tanınır...”* Görüldüğü üzere Kur'an, ahiretteki hesabı bu kadar açık biçimde ortaya koymuş iken bir takım zayıf ve mürsel rivayetlere dayanılarak yapılan Münker-Nekir senaryosu ve bu meleklerin *“Rabbin kim?, Nebin Kim?, Dinin Ne?”* gibi sorular soran rivayetlerin uydurmalığı ortadadır. Kur'an suçlulara günahlarından sorulmayacağını, buna gerek olmadığını vurgularken, bizim rivayetçilerimiz Münker-Nekir'e bazı sorular sorma rollerini vermişlerdir. Melekler, ölen kişinin işaretlerini, ne yaptığını, kime inandığını, inanç ve eyleminin izlerini görmüyorlar mı ki, böyle sorular soruyorlar? Melekler bunu yapmaz.⁴⁵

Ancak, insanın sorumluluğunu, kendisine verilen nimetlerden sorulacağını bildiren ayetler de vardır: Nahl 16/93: *“Ve siz, mutlaka yaptığınız şeylerden sorulacaksınız”*; Tekâsür 102/8: *“Sonra o gün nimetten sorulacaksınız.”* Bu ayetler

⁴⁴ Kasas 28/78

⁴⁵ Ateş, “Kabir Hali”, 33-34.

ise, suçluların yaptıklarından sorulacağını bildirmektedir. Bu sorgulama, suçluların neler yaptıklarını öğrenme değil, yaptıklarını onların yüzüne vurup, onları azarlama, yaptıkları suçlardan ötürü onları hesaba çekme şeklinde bir sorgulamadır. Münker-Nekir senaryosunda olduğu gibi bir soru sorma değildir. Bu ayetlerin amacı, insanın yaptığı hareketlerden sorumlu olduğunu, suçluların cezalandırılacağını vurgulamaktır. Yoksa kişinin sorguya cevap verip vermemesi önemli değildir. Çünkü kişinin üzerindeki eylem işaretleri her şeyi apaçık gösterir. Görünen bir şeyi sormanın anlamı yoktur.⁴⁶

Yasin 36/65. ayette de: *“O gün ağızlarını mühürleriz, elleri bize söyler, ayakları yaptıklarına şahitlik eder”* buyrulmaktadır. Allah’ın, suçluların ağızlarına mühür vuracağı, onların el ve ayaklarının yaptıklarına tanıklık edeceği anlatılıyor. Bunun anlamı şudur: O gün suçlular, söyleyecek söz, yaptıklarını inkâra imkân ve fırsat bulamazlar. Ağızları kapanır, bir şey diyemezler. Çünkü organları, yaptıklarını söyler. Yaptıkları işlerin izleri bedenlerinde, el ve ayaklarında görülür. İnkara kalksalar da suçlarını kapatmaya imkân bulamazlar.⁴⁷ Bu durum bizim dünyada şahit olduğumuz bir olaydır. Örneğin; bir kimse yalan söylediğinde yüzünün kızarması, elinin ve sesinin titremesi şeklinde o kişinin dili yalan söylese dahi vücut dili onu ele verir. Teknoloji sayesinde de bu durum kanıtlanmıştır. Bir kimse yalan söylediğinde kalp atışları, kan dolaşımı v.s. gibi beden yapısı, organları değişim göstermektedir; hatta yalan makineleri bu sistemle çalışmaktadır. Neticede biz insan olarak küçük aklımızla bunları anlayabiliyorsak, Yüce Allah’ın bunu anlayacak kudrette olmaması mümkün değildir. Zaten, bizim bu dünyada yaptığımız eylem Allah’ın bilgisi dahilindedir. Dolayısıyla Allah’ın bildiği bir konuda yalan söylememiz mümkün değildir.

Tüm bu söylediklerimizden şu ortaya çıkıyor ki, Kur’an’da Münker-Nekir sorgusu şeklinde bir hesap görme olgusuna işaret eden hiçbir karine olmayıp, bu konudaki rivayetler de tamamen Kur’an ve Peygamber çizgisinden uzak insanların oluşturduğu kabir senaryosunun parçalarını tamamlamak amacıyla söylenmiş, uydurma spekülasyonlardır.

---

⁴⁶ Ateş, *a.g.m.*, 35.

⁴⁷ Ateş, *a.g.m.*, 35.

3. Kabir Azabı Açısından Ruh-Beden İlişkisi ve Teolojik Temelleri

Kabir azabı ve sorgusu konusunda fikir birliği gösterenler, kabir azabı ve sorgusunun keyfiyeti konusunda ayrılığa düşmektedirler.

a. Kerramiye ve Salihyye gibi bazı fırkalar kabirde ölünün azap görmesi için hayatın şart olmadığını, insanın azabı hissetmesi, idrak etmesi için bedene, hayata gerek olmadığını, dolayısıyla hayat olmadan ölünün azap ya da nimet göreceğini savunur.⁴⁸

b. Ehl-i Sünnet ise kabirde azabın veya nimetin olabilmesi için hayatın olması gerektiğini kabul etmekle birlikte, azabın ruha, bedene veya her ikisine de olacağı gibi farklı görüşler ortaya çıkmaktadır.⁴⁹ Yani bazıları kabirde ruhun cesede iade edileceği görüşünde⁵⁰ iken, bir kısım ise ruhun cesetle asgari düzeyde ilişkisi sayesinde gerçekleştiği görüşündedir. Bu ilişki sayesinde ölüde bir çeşit hayat oluşmakta, ölü olan şahsın herhangi bir hareket, kıvılcıkta olmaksızın nimetlerden lezzet, azaplardan da elem duyacağı düşünülmektedir.⁵¹ Bu durum bir nevi uykuda olan şahsın rüyasında gördüklerinden lezzet ve elem duymasına benzetilir.⁵² İbn Hazm ve onun gibi düşünen bazı kişiler ise, azabın sadece ruha olacağından bahsederler.⁵³

Bunlardan İbn Hümam'a göre kendisine yöneltilen soruları anlayabilecek ölçüde bir parçaya hayatın iade edilmesi gerektiğini ve ölünün hareketsiz olması, kıvılcıdamaması, parçalanmış olması, sorulan suallerin ve azabın işitilmemesi, kabir azabının gerçekleşmesine engel değildir. Örneğin uyuyan bir kimse dış görünüş itibarıyla bir şey görünmemesine rağmen, uyurken yaşadığı mutluluk ve acıyı uyandığında da hisseder. Peygamber'in yanındakiler Cebrail'i göremedikleri halde Peygamber'in görmesi ve duyması gibi örneklerle açıklar.⁵⁴

Gazali de, hayatın şart olduğunu ifade edip bunu şöyle açıklar: İnsan, bir şeyi bütün bedeniyle anlamayıp, kalbinin batınındaki bir cüzle anlar. Soruyu anlayacak

⁴⁸ Taftazani, *Şerhu'l-Mekasid*, V, 116

⁴⁹ Nesefi, *a.g.e.*, s.64.

⁵⁰ Tahavi, *a.g.e.*, s.334; Ebu Hanife, *Fıkhu'l-Ekber*, s. 59; es-Sâbüni, Nureddin, *Mâturidiyye Akaidi*, Terc: Bekir Topaloğlu, *D.İ.B.Y.*, İstanbul 1979, s. 185.

⁵¹ Harputî, *a.g.e.*, s.266; Taftazani, *Şerhu'l-Mekasid*, V, 117.

⁵² Gazali, *el-İktisad*, s. 161-162; Harputî, *a.g.e.*, s.266 .

⁵³ Tahavi, *a.g.e.*, s.334.

⁵⁴ İbn Hümam, Kemalü'd-Din Muhammed, *Kitabu'l-Musayere fi'l-Akâid'il-Münciyyeti fi'l-Ahireti*, Matbaatu's-Saadet, Mısır 1347,s.40; Özarlan, Selim, *Maturidi Kelamcısı İbn Hümam'ın Kelami Görüşleri*, Hilal Matbaacılık, Elazığ 2002, s.87-88.

olan böyle bir cüz'ün yaratılması mümkün ve Allah'ın kudreti dahilindedir. Ayrıca ölüyü gördüğümüz halde Münker ve Nekir'i görmeyip, seslerini işitmiyoruz ve verilen cevapları duymuyoruz itirazına karşı İbn Hümam gibi cevap vermeye çalışır. Peygamber'in Cebrail'i görüp işitmesine rağmen etrafındaki kişilerin Cebrail'i görmemesi ve işitmemesini örnek verir. Ona göre, Peygamber'in Cebrail'i duyup görebilecek kudretini Allah'ın yaratmasına rağmen etrafındakilere bu kudreti vermemiştir. Ölünün bu azabını inkar etmek ona göre Peygamber'in vahiy sürecini de inkar etmek anlamına gelir.⁵⁵ Gazali ve İbn Hümam kendi görüşlerinin doğru olduğunu açıklarken verdiği örneklerle çelişkili bir durum sergilemektedirler. Ölülerin lezzet ve elemi tadacak kadar bir hayata sahip olduğunu ispat etmek için Peygamber ve Cebrail ilişkisi temsil gösteriliyor. Halbuki bu örneklerde verilen varlıkları karşılaştığımızda şunu görürüz; Peygamber hayattayken yaşadığı bir olay, Cibril ise Allah tarafından vahiy meleği olarak görevlendirilmiştir. Söz konusu kabirde olan insanlar ise hayati melekelerini tamamen yitirmiş ölü varlıklar olup, kabirde sorgulama yapacağı söylenen Münker ve Nekir melekeleri ise varlığı dahi ispat edilemeyen, tamamen insanların yarattığı bir sorgu senaryosunun parçasıdır. Ayrıca vahiy başlı başına mucizevî bir olay olduğu için sadece Allah seçtiği insanlara bu görevi verir. Zaten her insana vahiy gelebilse, her insan bunu idrak edebilse, vahiy sıradan bir olay olur, insanları etkileyen mucizevî yönü olmazdı. Bu durumda da din yayılma ortamı bulamazdı. Oysa ölen kişiler için Allah'ın ayrıca bir kudret yaratmasına gerek yoktur. Çünkü insanlar için bu dünyaya ait yapabilecek ne varsa sona ermiştir. Artık hesabın verilmesi için herkes aynı durumda ahiret hayatının başlamasını bekleyen zaman sürecindedir. Zaten Allah ölüye hayat verecek olsa o zaman ölüm denilen olay ya hiç gerçekleşmemiş, ya da kısa bir süre sonra sona erip tekrar hayat başlamış olacaktır ki, o zaman ölüm denilen olayın bir anlamı kalmazdı.

Yine ölen kişinin uyuyan insan gibi lezzet ve elemeleri idrak edeceğinden bahsediliyor. Halbuki uyuyan bir insanla ölen kişi arasında da fark olduğunu görürüz. Uyuyan insanda hayatta olduğuna dair birçok karine (kalp atışı, terleme, hareket etme, horlama v.s.) bulunurken, ölen bir kişide bu karinelerin hiçbiri yoktur. Burada ölüye bir parça yani asgari düzeyde bir hayat verildiğini iddia etmektedirler. Oysa bir

---

⁵⁵ Gazali, *İktisad*, s.160-162.

parçaya hayat verilmesiyle, bütün bedene hayat verilmesi arasında fark yoktur. Çünkü en küçük bir parçada da hayat olsa, o kişi ya ölmemiş ya da yeniden diriltilmiş olur. Bu şekilde yani sadece bir parçasında hayat olan insanın yaşadığını ölü olmadığını müşahede ediyoruz. Örneğin felçli olup hiç dizlerini kıpırdatamayan ya da kollarını kaldıramayan bir insan her ne kadar bazı uzuvlarını hareket ettiremezse de bu kişiye biz ölü demiyoruz. Yine yıllarca yerinden kalkamayıp yatağa mahkum yüzlerce insanın yaşadığını görüyoruz. Fakat kimse bunlar için ölü deyip mezara gömmüyor. Bunlar bizzat yaşayan insan vasfını taşıyorlar. Tâ ki, hayati fonksiyonlarını tamamen yitirip, gerçek anlamda ölüncüye kadar bu durum devam ediyor. Gazali ve İbn Hümam aslında çelişkili bir durum gösteriyorlar. Bir taraftan hayat iade ederken, diğer taraftan herhalde bunun mümkün olmayacağını fark edip, daha büyük bir yanılsa düşüp bir parçaya hayat verilmesi gibi anlamsız bir durumdan bahsederek bir yandan da ruhani bir azabı savunuyorlar. Oldukça karışık, net olmayan bir düşünceye sahip oldukları ortadadır. Çünkü bir parçaya hayat verilmekle bütün bir bedene hayat verilmesi arasında fark yoktur.

Kabirde ruhun bedene iadesi yani ruhun bedeninin tümüyle ilişki⁵⁶ kurması durumunda da ölüm fiili hiç gerçekleşmemiş ya da yeniden diriltilmiş olur. Halbuki biz öldükten sonra tekrar hayat sahibi olan insanların olduğunu görmüyoruz. Yıllar önce ölmüş olan bir insanın kabrine bakıldığı zaman onun tamamen çürümüş olduğu, sadece kemiklerinin kaldığı görülür. Herhangi bir canlı emareye rastlanmaz.

Kabir azabının ruha olacağı⁵⁷ görüşünde olanlar aslında kendi düşünceleri içerisinde bir bütünlük göstermezler. Çünkü, kabir azabının ruha olacağını savunanlar, ahiret hayatının ruhların bedenlerine iade edilmesiyle gerçekleşeceğini belirtirler. Eğer, ruha kabirde azap edilmesi teknik olarak mümkünse ahirette de azabın ruha olmasında bir engel olmaması gerekir. İnsan dünya hayatında acı veren şeylerin acısını ve tat veren şeylerin de tadını hisseder. Fakat ruhun bedene iadesi olmadan onların akli lezzet ve acılarını hissetmesi düşünülemez.⁵⁸ Ayrıca biz bu dünyada ruh beden yani bütünsel bir varlık olarak yaşıyor ve fiillerimizi bu şekilde meydana getiriyoruz. Dolayısıyla yaptığımız fiillerin karşılığını da bu şekilde, yani bizzat hayati melekelerle sahip bir varlık olarak görmemiz gerekir.

⁵⁶ Tahavi, *a.g.e.*, s.334; Ebu Hanife, *Fıkhu'l-Ekber*, s.59.

⁵⁷ Tahavi, *a.g.e.*, s.334.

⁵⁸ Yar, *a.g.e.*, s.131.

Neticede kabir azabının, sadece ruha veya ruh-beden birlikte ya da sadece bedene olması birbirinden farksızdır. Çünkü hangi şekilde olursa olsun bir çeşit hayat sahibi varlıklar meydana gelmiş olur ki, kabirde hayat olması ise mümkün gözükmemektedir. Zira ölüm, canlı organizmaların cansız hale gelmesi; yani hayati melekelerin tamamen yitirilmesidir. Eğer kabirde bir çeşit hayat iadesi düşünülürse, yukarıda da ifade ettiğimiz üzere, ölüm olayı gerçekleşmemiş demektir.

4. Değerlendirme

Kabir azabının varlığına dair ayetlerin zorlama tevillerle yorumlandığı aşıkardır. Halbuki kabir azabının; yani kabirde hayat olmadığına dair yorumlanmaya dahi imkan vermeyecek ölçüde ayetler mevcut olup, oldukça anlaşılır düzeydedir.

Nitekim Yasin 36/51-52: *Sûra üflendi. İşte onlar kabirlerinden kalkıp Rab'lerine koşuyorlar. Dediler: Vah bize bizi yattığımız yerden kim kaldırdı? İşte Rahman'ın vaad ettiği şey budur. Demek Peygamberler doğru söylemiş!*" ayetinde kabirden bir azap yeri olarak değil, uyku yeri olarak söz edilmektedirler. Ayrıca ölümlerin kabirlerinden kalkınca şaşkınlık geçirmeleri ve yakınmaları onların kabir hayatına ilişkin hiçbir bilince sahip olmadıklarının açık bir göstergesidir. Ölen kimse için bilinçsel düzeydeki zaman kavramı ve algısı, öldüğü andan itibaren durmakta ve kıyamet günündeki yeniden dirilmeyle tekrar başlamaktadır. Dolayısıyla kabirlerinde tıpkı kısa bir uyku halinden uyanır gibi kalkan mevtalar, dünyada ve kabirlerinde çok az kaldıkları zannına kapılmaktadırlar. Bu nedenle ruhun bir cevher ve öz olarak bekası kabul edilmiş olsa bile, onun fonksiyonelliğini ölümden sonra da tüm boyutlarıyla devam ettirdiğini söylemek, Kur'an çerçevesinde mümkün gözükmemektedir.⁵⁹

Oysa Kur'an, insanın iki varoluşundan bahseder. Birincisi, insanın dünyada varoluşu diğeri de ahiretteki, varoluşudur. Kabir azabını kabul edenler bu iki hayat arasına bir de berzah hayatını eklemektedirler. İnsan hayatından bahseden ayetlerde dünya kazanım yeri, ahiret de dünyadaki kazanımlara göre karşılıkların verildiği yer olarak tanımlanır. Ahirete imanın da ilk nazil olan ayetlerden itibaren vurgulanması bu gerçeği yansıtır. Ahiret insanın amellerinin karşılıklarının verildiği yer olarak vurgulanmaktadır.⁶⁰ Örneğin, Âli İmran 3/185: *"Her can ölümü tadacaktır. Böylece*

⁵⁹ Özdemir, *a.g.e.*, s.165-168.

⁶⁰ Yar, *a.g.e.*, s.137.

kıyamet günü (yapıp ettiklerinizin) karşılığı size tam olarak ödenecektir; orada ateşten uzaklaştırılıp cennete sokulacak olanlar gerçek bir zafer kazanmış olacaklardır. Zira bu dünya hayatı(na düşkünlük), kendi kendini aldatma zevkinden başka bir şey değildir” ayetinde, ahiret bu şekilde tanımlanmıştır.

Bunların yanı sıra, kabir azabı konusunda hadisler daha çok olmasına rağmen, rivayet edilen hadislerin problemliliğinden ötürü ayetler üzerinde daha çok yoğunlaşmayı uygun gördük. Bu konuyla ilgili delil olarak gösterilen ayetleri incelediğimizde ise, bu ayetlerin ahiret hayatını, ahiret nimetlerini ve ahiret azaplarını anlatan ayetler olduğunu fark ettik. Dolayısıyla kabir azabının olduğunu ifade eden en küçük bir karinenin dahi olmadığı görülmektedir. Fakat kabir azabının varlığını savunanlar, ahiret hayatından bahseden bu ayetlerin, kabir hayatı olduğu şeklindeki zorlama tevilleriyle görüşlerinin doğruluğunu delillendirmeye çalışmışlardır. Zira, ahiret hayatıyla ilgili bu ayetlere rağmen kabir hayatıyla ilgili hiçbir ayet olmayıp, bu konuda anlatılanlar hayal ürünü bir kurgudur. Ayrıca kabirde hayat olduğunu farz edersek, bu durum insanların faydasına (özellikle amelleri iyi olmayıp azap görecek olanlar için) değil, zararına bir olaydır. Çünkü binlerce yıl önce ölmüş olan ile kıyamete yakın bir tarihte ölmüş bir insan aynı şekilde cezalandırılmamış olur ki Allah böyle bir adaletsizlikten münezzehtir. Nitekim Zilzal 99/ 7-8 : *“Kim zerre ağırlığınca hayır yapmışsa onu görür ve kim zerre ağırlığınca şer yapmışsa onu görür”* ayetlerinde Yüce Allah adaletini temsil getirerek açıklıyor. Yani her insanın yaptığı iyi veya kötü eylemlerinin ki bu zerre ağırlığınca olsa dahi karşılığının verileceği vurgulanmaktadır. Yaratıcının bu kadar adaletli olup bunu yaparken en küçük noktayı dahi gözetip, zerre kadar olan bir fiilin karşılığını verirken nasıl olur da bir kulunu fazla, diğerini ise eksik cezalandırır. Burada başka bir problem daha ortaya çıkıyor. O da Allah insanları yaptıklarından dolayı ahirette cezalandıracaktır. Fakat kabirde de insanları cezalandırırsa iki defa kullarına azap etmiş olacaktır, ki bu Allah’ın söz konusu adaleti ile bağdaşmaz. Ve Allah böyle bir şey yapacak olsaydı, mutlaka kullarını bundan haberdar ederdi. Oysa dünyada yapılanların karşılığının ahirette alınacağından bahsedilirken, kabirde böyle bir yaptırımın olacağından söz edilmez. Dolayısıyla haber verilmeyen bir konuda Allah kullarına sürpriz yapmaz. Çünkü ahiret tasvirlerinin, cezaların, nimetlerin ne şekilde

olacağı Kur'an'da en ince ayrıntısına kadar anlatılırken, kabirde bir hayat olacaksa bundan hiç bahsetmemesi, kullarını haberdar etmemesi mümkün değildir.

B-AHİRET

Kur'an'da ahiret hayatının varlığı, tartışmaya yer vermeyecek şekilde kesindir. Çünkü bu konuda kat'i; yani kesin delil vardır ki, bu da vahiydir. Kur'an'da bir iman meselesi olarak ele alınıp, tasvir edilmesi ahirete iman konusunda insanların ittifak halinde olmasının en önemli sebebi olmuştur.

Hz. Adem'den Hz. Muhammed'e kadar bütün Peygamberlerin tebliğ ettiği değişmeyen ana ilkeler Kadir-i Mutlak Allah ve insanın varoluşunu ölüm ötesine götüren ahiret inancıdır. Maide 5/69: *“İnananlar, yahudiler, sabiler ve Hıristiyanlardan Allah'a ve ahiret gününe inanan ve iyi işler yapanlara korku yoktur. Ve onlar üzülmeceklerdir”* ayetinde de ifade edildiği gibi, Kur'an'ın tesis etmek istediği tevhit dininin esasını, başta gelen bu iki büyük doktrin teşkil etmektedir.⁶¹ Ahiret kavramı, Kur'an öğretisinde insanın ölümünden sonraki ebedi, sonu olmayan, gelecekteki hayatını ifade etmektedir. Ahiret kişinin ölümü ile başka bir deyişle dünyadaki hayatının sona ermesiyle başlayan yeni, ancak bu defa sonsuz bir hayat dönemidir. Bu kavram Kur'an'da farklı kelimelerle de ifade edilmiştir. Bunlar da, ahiret yurdu (darul-ahiratü), ahiret günü (yevmu'l-ahir), el-ahir (son), es-sâa (saat), din günü (yevmu'd-din), fasl (iyinin ve kötünün ayrıldığı gün), huruc (çıkış) günü, feth günü, telak (karşılaşma, buluşma) günü, cem (toplanma) günü, teğabun (davranışlardaki kusurların ortaya konacağı gün) günü, hasret (pişmanlık, yakınma) günü, tenat (çağrı) günü, azife (yaklaşan kıyamet) günü, hisâb (hesap) günü,⁶² v.s. kavramlarla ahiret hayatı ifade edilmiştir.⁶³

Kelamcılar ise ahiret hayatı için daha çok haşr, neşr ,ba's, iade, iadetü's-sâni ve mead⁶⁴ tabirlerini kullanıp ehl-i sünnet, bu konuyu semiyat⁶⁵ bahsi içinde ele alırken, Mutezile el-menziletu beynel-menziletayn bahsinde ele alır.⁶⁶

⁶¹ Yar, *a.g.e.*, s.167.

⁶² Bkz. Bakara 2/94; Nisa 4/38; Hud 11/19; Mümin 40/59; Saffat 37/19-21; Kaf 50/42; Secde 32/29; Mümin 40/15; Teğabun 64/9; Meryem 19/39; Mümin 40/32 ; Mümin 40/18; Sad 38/53.

⁶³ Paçacı Mehmet, *Kutsal Kitaplarda Ölüm Ötesi*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2001,s.59-63; Bekir Topaloğlu, “Ahiret”, *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1988, I, 543

⁶⁴ İbn Hümam, *Müsayere*, s.41; Harputî, *a.g.e.*, s.270; Taftazanî, *Şerhu'l-Mekasid*, V, 82; Gazali, *İktisad*, s.159-160.

⁶⁵ Sâbuni, *a.g.e.*, s.185; Nesefî, *a.g.e.*, s.64.

⁶⁶ Abdulcebbar, *a.g.e.*, s.695.

Bu tabirlerden de en fazla kullanılan kavram ise mead'dır. Mead ise, dönülen yeri ve zamanı ifade edip, kelimeler literatüründe bunlarla ilgili hükümlerden bahseden bir bölüm olarak yer alır.⁶⁷ Bu, yaratıkların tekrar diriltilmeleri, iade edilmeleri anlamını taşıyıp, ilk yaratma deliliyle açıklanır. İlk defa yaratmanın manası, üzerinden varlık geçmeyen bir yokluğun, varlığını icad etmektir. İade ise, daha önce var olan bir yokluğu yeniden varlık sahasına çıkarmaktır. Çünkü iade ikinci bir yaratmadır. Bununla ilk yaratma arasında bir fark yoktur. Buna iade denmesi, önceki yaratmaya binaendir. Şüphesiz bir şeyi inşa etmeye ve ilk defa yaratmaya kadir olan, onu iade etmeye, yeniden yaratmaya da kadirdir. İşte Yüce Allah'ın Yasin, 36/79: "De ki: onları ilk defa Yaratan, diriltecek. O, her yaratmayı bilir" sözünün manası budur.⁶⁸ Nakli delillerle yani vahiy bilgisi ile ahiret hayatının vukuu bulacağı kesin olmakla beraber akli delillerle de ahiret hayatının vuku bulacağı mümkündür. Genellikle gösterilen akli deliller şöyledir:

1. Dünyada Allah'ın razı olmadığı şeyler yani, bazı insanların diğerlerine zulüm ve haksızlık etmesi veya kötü işlerle meşgul olmasıdır. Dünyada bunları bertaraf etmek mümkün olmadığına göre mazlumun zalimden hakkını alması, adaletin tecelli etmesi ve kötü işlerle meşgul olan kişilerin terbiye olacağı bir zaman gerekir ki işte bu ahiret yurdundan başkası değildir.⁶⁹

2. Mükellefiyetlerdir. Çünkü bunlar yapılmalarında birtakım güçlükler bulunan ceza veya mükafatı gerektiren ameller olup, hayat boyu devam ettiği için ceza veya mükafat ancak ölümden sonra olabilir.⁷⁰

3. İnsanlar arasındaki yaşayış derecelerinin farklılığıdır. Çünkü insanların bir kısmı fakirliğin sıkıntısı, bir kısmı ise zenginliğin mutluluğu içinde ölmektedir. Eğer fakir fasık, zengin iyi amel sahibi ise, durum layık oldukları gibi gerçekleşmiş olur. Eğer durum bunun tersi olursa fakir iyi ameli olan zengin ise günahkâr biri ise, fakir için haksız bir durum söz konusu olur. Fakirlik ve zenginlik, tembellik veya çalışkanlıkla ilgilidir diyerek itiraz edilemez. Çünkü çalışma beden sağlığına bağlı bir durum olduğu için bazıları doğuştan engelli olup hastalıkları sebebiyle bu konuda

⁶⁷ Paçacı, *a.g.e.*, s.58.

⁶⁸ Gazali, *İktisad*, s.159-160.

⁶⁹ Pezdevi, Ebû Yusr, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, Terc: Şerafeddin Gölcük, Kayıhan Yay, İstanbul 1980, s. 266.

⁷⁰ Fuzûlî, Ahmed, *Matla'u'l-İtikâd fi Marifati'l-Mabda'i Ve'l-Meâd*, Çev: Esat Coşan-Kemal Işık, A.Ü.Y., Ankara 1962, s.65.

mağdur durumdadırlar. Bu durumun telafisi ise çoğu zaman hayatta mümkün olmadığından bu durumda olan kişiler ahirette mükâfatlanmayı ümit edip beklemektedirler.⁷¹

Yukarıda da belirtildiği üzere daha birçok akli delil sıralanabilir. Fakat ahiret mevzuu sadece akli delillerle açıklanabilecek veya ispat edilecek bir konu değildir. Çünkü ahiretin vahiy olmaksızın bilinmesi mümkün değildir. Nitekim ahiret hiç kimsenin tecrübe etmediği bir hayat olup, gabya ait bir bilgidir. Gaybı ise, Allah'tan başka kimse bilemez. Bizim bu konudaki bilgimiz sadece Allah'ın bize bildirdiği kadardır. Eğer Allah vahiy yoluyla bu konuda herhangi bir bilgi vermeseydi, biz bu türlü akli yorumlarımızla ahiretin vuku bulacağını söyleyemezdik. Dolayısıyla ahiretin varlığı konusundaki kesin ve en önemli delil vahiy olup, buna inanmak da imani bir meseledir. Nitekim kelmacıların bu ahiret mevzuunu semiyat (nakli delillerle sabit) bahsi içerisinde ele almaları oldukça doğru bir tutum olmuştur.

Ahiret hayatının varlığı kesin ve tartışmasız bir konu olmasına rağmen, ahiret hayatının nasıl gerçekleşeceği konusunda tam bir ittifak olmayıp, bu konu çeşitli şekillerde tasvir edilip, farklı düşüncelerle yorumlanmıştır. Bu görüşler ahiret hayatının başlangıcı; yani kıyametin kopuşundan itibaren hesabın görülmesi ve ahiret tasvirlerine kadar olduğu için anlaşılması bakımından ayrı ayrı başlıklar halinde inceleyeceğiz.

1. KIYAMETİN KOPUŞU

Kıyamet vaktinin gelmesi, ahiret hayatının başlaması için ilk adım olarak Kur'an'da anlatılmaktadır. Kur'an'da kıyamet için ise, saat kelimesi kullanılmaktadır:

“Onlar, Allah'ın azabından herkesi saracak bir belanın, kendilerine gelmeyeceğinden veya hiç farkında değillerken ansızın (kıyamet) saatin kendilerine gelmeyeceğinden emin midirler?”⁷²

“İnsanlar sana saatten soruyorlar. De ki: O'nun bilgisi Allah'ın yanındadır. Ne bilirsin belki o saat yakın olur.”⁷³

⁷¹ Fuzûli, *a.g.e.*, s.66.

⁷² Yusuf 12/107

⁷³ Ahzab 33/63

Bu ifadelerdeki “*saat*” kelimesi anilik fikri taşır.⁷⁴ Zaten ayetlerde saat kelimesinin anilik ifade ettiği açıktır. Çünkü o saatin gelişinin ansızın, yani hiç kimsenin beklemediği bir anda vuku bulacağı ifade edilmektedir. Ayrıca saat kelimesi ile bunun Allah’ın takdir edeceği belli bir zamana bağlı olarak gerçekleşeceği de anlaşılmaktadır. Çünkü insanoğlunun yaptığı ve yapacağı her şeyi zaman kavramıyla sınırlı olup saatle ifade edilir. İşte ayette de saat kavramıyla bahsedilen kıyametin belirsiz, zaman kavramının dışında bir şey olmadığı mutlaka o vaktin geleceği ve belirli bir zamanın olduğu fakat bunun bilgisinin insana verilmediği anlatılmaktadır. Aslında vakti hakkında her ne kadar net bir bilgi verilmesede bu vaktin insanın hiç beklemediği bir an olacağı ifade edilerek, insanların bu vakit için her an hazır olması gerektiği ayetlerle bildirilmektedir.

Kıyametin vakti hakkında hiçbir bilgi verilmemesi ve bunun ansızın olacağı ifade edilmesine rağmen, insanlar kıyametin vaktini belirlemeye çalışmışlar ve bu saat gelmeden önce birtakım alametlerin meydana geleceğini iddia etmişlerdir. Söz konusu alametleri Kur’an’dan delillendirmeleri zor olduğu için, daha çok hadis literatüründen faydalanmışlar, öne sürdükleri bu alametleri de küçük ve büyük alametler diye ikiye ayırmışlardır.

a. Küçük Alametler:

Alamet olarak gösterilen olaylar şunlardır; Hz.Muhammed’in peygamber olarak gönderilmesi, cehaletin yayılması, yalancılara, hurafelerin, fitnelerin, fuhşiyatın artması, insanların dünyada kalacaklarını zannedip ahireti unutmaları, müslümanın müslüman kardeşini öldürmesi, Yahudilerle Müslümanların savaşması, işlerin ehil olmayanlara verilmesi, emanete riayet edilmemesi, yüksek binaların yapılması, ilmin azalması, İstanbul’un fethedilmesi, mal ve servetin çoğalması, zinanın yayılması, tartı ve ölçülerin eksik yapılması, rüşvetin alınması, yalan şahitliklerin çoğalması v.s.⁷⁵ Sayılarını daha çoğaltabileceğimiz bu rivayetlerin amacı kıyametin vaktini belirlemek değildir. Bunlar aile ve toplumlarda meydana gelen bozulma ve yozlaşmaya işaret etmekte, Allah’ın toplumlar için koyduğu sosyal düzen kanunlarını ifade etmektedir. Bu nevi olaylar, bahsedilen büyük kıyametin yaklaştığı zamanda da bulunabilirler, ancak hadislerde ifade ediliş maksatları bu

⁷⁴ Paçacı, *a.g.e.*, s.61.

⁷⁵ İbn Kesir, *el-Bidâye Ve’n-Nihâye*, Terc: Mehmet Keskin, Çağrı Yay., İstanbul 2001, s. 51-62; İmam Şarânî, *Tezkireti’l-Kurtubî*, Terc: Halil Günaydın, Bedir Yay., İstanbul 1981, s.454-456.

değil, toplumların ölümüne işaret eden ilahi kanunların hatırlatılmasıdır.⁷⁶ Aslında insanoğlu var olduğundan beri devam eden ahlâki bozulmaları küçük alamet olarak belirlemişlerdir. Halbuki cehalet, fitne, fuhuş, zina, emanete hıyanet, rüşvet, yalancılık vs. gibi olaylar asırlar öncesinde de var olan problemlerdir. Örneğin; Lut kavmi ahlâki çizgiden çıkıp doğru yoldan ayrıldıkları için Allah tarafından cezalandırılmıştır. Yine Nuh kavmi de doğru yolda olmamaları sebebiyle cezalandırılmıştır. Fakat bunların yaptıkları hatalardan, günahlarından ötürü kıyamet kopmamıştır. Üstelik bu olayların üzerinden asırlar geçmiştir. Yani alamet olarak kabul edilemez. Gerçek şu ki, bu tür olayların olması insanın olduğu her yerde mümkündür. Çünkü insanın doğasında, yaratılışında iyi veya kötü işler yapabilecek karakter vardır. Kimi zaman insan iyi yönünü kullanarak iyi bir insan olurken, bazen de bunun tersi olarak kötü yönünü kullanarak kötülük yapan bir insan haline gelebilir. Dolayısıyla tüm insanların iyi yönünü kullanması oldukça zor bir olaydır; çünkü iyi ya da kötü olmak kişinin kendi tercihidir. Zaten herkes doğru dürüst ve hidayet yolunu seçse muhtemelen mücadelenin anlamı kalmazdı. Önemli olan kötülöklere, olumsuzluklara rağmen doğru yolda olmaktır.

Yine savaşların olacağı da kıyamet alameti olarak gösterilmiştir. Oysa ilk insanın çocukları olan Habil ve Kabil'den itibaren savaşlar başlamıştır. İki kişinin olduğu her yerde aynı zamanda bir yarış olduğundan, bazen de savaşın olması gayet normaldir. Çünkü insan doğası gereği hırs, para, düşünce, vatan, namus, din, vs. gibi değerler nedeniyle savaşmak zorunda kalmıştır. Eğer kıyamet savaşlar nedeniyle kopacak olsaydı ilk insanların dünyaya gelmesinden kısa bir süre sonra kıyamet kopardı.

İlmin azalması da alamet gösteriliyor. Oysa, gün geçtikçe ilim ilerleme kaydetmektedir. Aslında dikkat edilecek olursa sayılan alametler toplumdaki olumsuz ve hoş gitmeyen rahatsız edici davranışlardır. Buradaki amaç, insanları bir nebze de olsa düşündürerek kaybedilen değerleri hatırlatmak olsa gerek. Bunu yaparken de insanların etkilenebileceği, dini inançlar odak noktası olarak seçilmiştir. Nitekim mevzu hadislerin çok olmasının nedenlerinden en önemlisi, toplumdaki hoş gitmeyen davranışları dini yaptırımlarla engellemektir. Fakat bu son derece yanlış bir tutumdur. Çünkü belki kendi çağlarında çözüm olabilmiş; ancak çoğu insanın ise

⁷⁶ B. Topaloğlu- Y. Ş. Yavuz- İ. Çelebi, *İslam'da İnanç Esasları*, M.Ü.İ.F.V.Y., İstanbul 1998, s. 280.

yanlış yola gitmesine sebep olup, dini inançların sarsılmasına neden olmuştur. Hangi nedenle olursa olsun imani meselelerde böyle bir şeyin olması mümkün değildir.

Hz. Muhammed'in peygamber olarak gönderilmesi de alamet olarak verilmiştir. Bu olayın alamet olarak gösterilmesi biraz daha doğru gözükmektedir. Çünkü Hz. Muhammed son peygamber olarak görevlendirilip, din onunla tamamlanmıştır. Böylece dinin tamamlanmasıyla kıyametin kopması için öncelikli şart gerçekleşmiştir. Çünkü vahiy devam ederken veya daha öncesinde kıyametin kopması imkansızdır. Eğer din tamamlanmadan kıyamet vuku bulursa, dini insanlara tebliğ etmenin bir anlamı kalmazdı. Bunun yanı sıra tebliğ edilen hükümlerin insanlar tarafından yerine getirilip, uygulanması ve anlaşılması için bir zaman verilmesi gerekir. Nitekim insanların dünyadayken yaptıkları bir sınavda dahi önce sorular sorulur ve sonrasında soruların cevaplanması için bir süre verilir. Hiç süre verilmeden cevap istenemez. İşte Yüce Allah da insanlara önce yapmaları gereken hükümleri tebliğ etti. Sonra da süre verdi ki, kimin ne kadar sorumluluğunu yerine getirdiğini imtihan etsin. Eğer süre verilmeden bu gerçekleşirse, ahirette verilecek olan mükafat ve ceza keyfi verilmiş bir karşılıktan başka bir şey olmazdı. Oysa ahirette herkes bu dünyada yaptıklarının karşılığını alacaktır. Nitekim Allah kullarına bir süre verdiğini Kehf 18/58: *"Ama çok bağışlayan, esirgeyen Rabb'in eğer onları, yaptıklarıyla hemen cezalandıracak olsaydı, onlar için azabı çabuklaştırırdı. Fakat onlar için vaad edilen bir zaman vardır ki ondan (kaçıp) sığınacak bir yer bulamayacaklardır"* ayetinde belirtmiştir.

b. Büyük Alametler

Küçük alametlerden sonra ikinci aşama olan büyük alametleri sıraladılar. Bunların sayısı küçük alametlere göre oldukça azdır. Çünkü büyük alametleri delillendirmek oldukça zordur. Özellikle zikredilen on büyük alamet vardır:

- Güneşin Batıdan Doğması
- Duman
- Deccal
- Hz.İsa'nın İnişi
- Yecüc ve Mecüc'ün Ortaya Çıkışı
- Dabbetü'l Arz
- Doğuda Yer Batması

- Batıda Yer Batması
- Arap Yarım Adasında Yer Batması
- Yemende Ateş Çıkması⁷⁷

1. Güneşin Batıdan Doğması:

Kıyametle ilgili alametlerin ilki olarak belirtilen bu olay hakkında Hz. Peygamberin, “Güneş batı ufkundan doğmadıkça kıyamet kopmaz. İnsanlar onu böyle görünce yeryüzündeki herkes iman eder. Ancak bu öyle vakitte yapılacak ki daha önce inanmamış kimseye bu vakitteki imanı fayda vermez” dedikten sonra, “Yoksa onlar, meleklerin gelmesini yahut Rabb’inin gelmesini ya da Rabb’inin bazı işaretlerinin gelmesini mi bekliyorlar? Ama Rabb’inin bazı işaretleri geldiği gün daha önce inanmamış ya da imanında bir hayır kazanmamış kimseye artık inanması bir fayda sağlamaz. De ki: Bekleyin biz de beklemekteyiz”⁷⁸ ayetini okuduğu rivayet edilmektedir. Bu ayette ifade edilen işaretlerin geldiği günden kastın güneşin batı ufkundan doğduğu gün olduğu anlamına geldiğini ifade etmişler.⁷⁹ Fakat ayette böyle kıyamet alametlerinin kastedildiği hiçbir sağlam delile dayanmaz. Çünkü ayet, ilk anda Hz. Peygamber’in çağdaşı olan müşrikleri uyarmakta, bu alametlerin onlara geleceğine işaret etmektedir. Onların dünyanın sonunda olacağı söylenen kıyamet alametlerini görmeleri mümkün değildir. Öyle ise bu ayetin işaret ettiği ayetler kıyametle ilgili değil, o müşriklerin sonlarıyla ilgilidir. Allah onların ölüm hallerine işaret ederek uyarılan kişilerin başlarına gelecek felaketi anlatmaktadır. Yani bu kişiler için hüküm verilip iş işten geçip, onlar için dünya hayatı sona erdikten sonra inanmalarının bir yararı olmayacağı belirtilmektedir.⁸⁰ Ayeti tüm insanların geneli için düşündüğümüzde de durum değişmemekte; çünkü ölüm aynı zamanda herkesin kendi kıyameti demektir. O ana kadar inanmamışlar ise, artık inanmalarının bir faydası yoktur. Söz konusu ayette bahsedilen işaretten kastın kıyametin kopuşuna ait olaylar olması da muhtemeldir. Kıyametin vuku bulacağı anda birçok olayın gerçekleşmesi muhakkaktır. Fakat bunlar arasında güneşin batı ufkundan doğacağına dair hiçbir karine yoktur.

⁷⁷ İbn Kesir, *a.g.e.*, s.66 ; İmam Şarani, *a.g.e.*, s.474 ; Gölcük, Şerafettin, *İslam Akaidi*, Esra Yay., Konya 1997, s.269 ; Abdalbaki, *Yevmu'l-Ahir*, s. 82-99.

⁷⁸ Enam 6/158

⁷⁹ İbn Kesir, *a.g.e.*,s.141 ; Abdalbaki, *Yevmu'l-Ahir*, s. 85-86.

⁸⁰ Ateş, “Kıyamet”, *Kur'an Ansiklopedisi*, XI, 466-467.

2. Duman:

Kıyametin alametleri arasında dumanı kabul edenler, “*Göğün açık bir duman getireceği günü gözetle (duman) insanları sarar. Bu, acı bir azaptır. Rabbimiz, bizden azabı kaldır, çünkü biz artık inanıyoruz derler. Onlar bu hali düşünüp öğüt almak nerede? Oysa kendilerine (her şeyi) açıklayan bir elçi de gelmişti. Ondan yüz çevirdiler. Bu öğretilmiştir. Cinlenmiştir dediler. Biz sizden azabı birazcık kaldıracamız ama siz yine (inkarınıza) döneceksiniz. Fakat asıl o büyük yakalama ile yakaladığımız gün biz öcümüzü alırız*”⁸¹ ayetini delil olarak sunmaktadırlar. Ayette bahsi geçen dumanın anlamı konusunda ihtilaf edilmiştir. Bazıları Kureyşlilerin maruz kaldıkları kıtlıkta şiddetli derecede açlık çekerken açlığın şiddetinden dolayı kendisi ile gök arasında bir duman gördüklerini ayette ifade edilen dumanın hayalen görüldüğünü düşünmektedirler. Bazıları ise, bunun kıyamet emarelerinden olduğunu ve insanları bürüyen bir dumanın gökte meydana geleceğini savunurlar. Bunu açıklarken de yine hadislerden delil getirirler. Peygamberin 10 alameti sıralarken dumanı söylemesi, münafıkların gözlerini kör kulaklarını da sağır edeceği, müminlerin ise nezleye yakalanır gibi olacaklarına dair rivayetleri ispat olarak göstermektedirler.⁸²

Ayette bahsedilen dumanın kıyamet alameti olarak değil de kıyamet anında vuku bulacak olan dünya düzeninin bozulmasından ötürü meydana gelecek olan bir olay olması muhtemeldir. Fakat ayetin bütünlüğüne baktığımızda peygamber zamanında gerçekleşmiş tarihi bir olay olduğu daha doğrudur. Dumanın bir kıyamet alameti olarak gösterilmesi için hiçbir karine yoktur.

3. Deccal:

Deccalin zuhuru da yine hadislere dayandırılmaktadır. Fakat bu konudaki hadislerin hepsi birbirinden farklı olup birbirleriyle çelişkili gözükmektedir. Zaten rivayetlerin uyum içerisinde olmayıp, her birinin diğerinden farklı olması, hadislerin ne derece güvenilir olduğunun göstergesidir. Söz konusu olan hadislerin deccal ile ilgili verdiği bilgi şöyledir: “*Onun bir gözü kördür, iki gözünün arasında kafir yazılıdır. Deccal'in gözü ve kaşu yoktur. Onun cennet dediği şey cehennemdir*”. Yine bu konuda Temim ed- Dâri'den gelen bir rivayete göre; Peygamber bir gün minberde

⁸¹ Duhan 44/10-16

⁸² İbn Kesir, *a.g.e.*, s.146-147 ; Abdalbaki, *Yevmu'l-Ahir*, s. 83-84.

Temim ed-Dâri ve arkadaşlarının yaşadığı bir olayı anlatarak Deccale karşı sözde uyarıda bulunmuştur. Rivayete göre; Temim ed-Dâri ve beraberindekiler deniz yolculuğuna çıkmış ve denizdeki dalgalar sebebiyle güneşin battığı yerde bir adaya gemileri oturmuş, adada çok saçlı ve tüylü bir yaratık onları karşılamış. Sen kimsin? deyince O da: Ben cessaseyim demiş. Cessase kimdir ? deyince O da: Kilisedeki şu adama sorun demiş. Kilisedeki o adam kendilerine oraya nasıl geldiklerini ve geldikleri yerle ilgili birçok soru sormuş. Onlar da cevap vermişler. Sonra da kendisinin deccal olduğunu yakında yeryüzüne çıkıp dolaşacağını, 40 gece içinde uğramadık yer bırakmayacağını, yalnız Mekke ve Medine'nin melekler tarafından korunduğu için oralara giremeyeceğini söylemiştir. Rivayete göre Peygamber bu hadiseden onaylayarak bahsetmiştir.⁸³ Bahsedilen bu hadisi incelediğimizde, öncelikle hadisin ravisi olan Temim ed-Dâri'nin önceleri Hıristiyan iken, Hicretin 9. yılında Müslüman olması, ayrıca Temim'in, güzel kıssa anlatan ve zeki biri olması, hadisin güvenilirliğini tehlikeye sokmaktadır. Çünkü, özellikle Hıristiyanlara ait bazı israiliyatın Müslüman camiaya geçmesine sebep olmuştur.⁸⁴

Muhtemelen cessase hadisinin de Temim'in Hıristiyan iken dinlediği bir hikaye olduğunu ve Hz.Osman'ın şehadetinden sonra ortamın karıştığı ve bir kurtarıcının beklendiği atmosferde bunu anlattığını ve bunun Resulullah ile irtibatlandırıldığını sanıyoruz. Bu rivayet İsraili bir haberdur. Rivayette deccalin yakında çıkacağı haber verilmekte; fakat Hicri 15. asırda olmamıza rağmen böyle bir şey vukua gelmemiştir. Hadisteki ada da büyük problemdir. Rivayetlere göre ada ya Akdeniz ya da Kızıldeniz'dedir. Halbuki bugün teknik imkanlar ile buraların su derinlikleri ve muhtevaları tamamen tespit edilmiştir. Asırlardır denizcilerin yol güzergahları olan bölgede bugüne kadar ne böyle bir ada ne de böylesi bir adada manastırda bağlı acayip bir yaratık müşahede edilmiştir. Bugün dahi Kızıldeniz, açılan Süveyş Kanalı'ndan sonra önemli bir deniz yoludur. Bu bölgede adalar olmakla beraber böyle bir adanın varlığından hiç bahsedilmemektedir. Ayrıca hadiste bu adadan nasıl kurtulduklarının geçmemesi merak-ı muciptir.⁸⁵

Hız. Peygamber'in uydurma olduğu belli bir hikayeyi kendisine delil olarak kullanması, insanların beyinlerine deccal ile ilgili asılsız bilgileri yerleştirmesi

⁸³ İbn Kesir, *a.g.e.*, s.77-80 ; Yıldırım, *a.g.e.*, s.225-226

⁸⁴ Aydemir, Abdullah, *Tefsirde İsrâiliyyât*, D.İ.B.Y., Ankara 1979, s.60-61.

⁸⁵ Yıldırım, *a.g.e.*, s.237-244.

nübüvvetle bağdaşmamaktadır. Çünkü Hz. Peygamber'in böyle bir yönlendirmesi itikadın bir parçası haline gelecek, deccal beklenecektir. Bu inanış ise, insanların dünyadan kopuşlarına, deccal ile mehdiyi beklemelerine sebebiyet verecektir. Ayrıca hadisenin anlatıldığı coğrafi bölge hakkındaki ihtilaflar, böyle bir adanın mevcut olmaması, çok yakında beklenen deccalın hala çıkmaması, hadisin sıhhatini olumsuz etkileyen faktörlerdir.⁸⁶

Aynı hadis Müslim'de Fatıma binti Kays tarafından rivayet edilmektedir. Bu şahıs da duyduklarını karıştırabilen biri olup, duyduğu bir kıssayı Hz. Peygamber ile irtibatlandırmıştır.⁸⁷

Bazıları ise deccali farklı bir şekilde yorumlamışlardır. Onlara göre deccalin çıkış yeri ve zamanı ve onun İbn Sayyad mı yoksa bir başkası mı olduğu hususunda muhtelif hadislerin rivayet edilmiş olması, deccaldan kastın şerri işaret eden bir rumuz olduğunu ve o şerrin güçlenip tehlikesinin her tarafa sıçrayacağını gösterdiğini, onun kötülük ateşinin, Hakk'ın ve Allah'ın kelimesinin egemen oluşuyla söneceği düşünülmektedir. Bu kötülük ateşini ise, hadislere dayanarak Hz. İsa'nın yok edeceği anlaşılmaktadır. Çünkü rivayete göre deccal, Allah'ın dilediği süre kadar yeryüzünde kalacak, sonra Meryem oğlu İsa, Muhammed'i ve dinini tasdik edici olarak doğu veya batı tarafından gelip deccalı öldürür.⁸⁸

Söz konusu rivayetlere baktığımızda deccal ile ilgili sahih bir hadis yoktur. Buna göre deccal teorisini ortaya çıkaranlar, deccali Hz. İsa'nın iniş senaryosunun bir parçası haline getirmektedirler. Böylece deccal, Hz. İsa'nın yeryüzüne iniş sebebi olmakta ve yeryüzündeki düzensizlikleri, karışıklıkları gidermesi umulmaktadır. Bu nedenle Hz. İsa'ya bir takım görevler yüklediler. Bu görevlerinden biri de şerri yaymak üzere ortaya çıkan deccali yok etmek olmuştur. Halbuki gerek peygamber döneminde, gerek peygamberler döneminden sonra kötülük yapıp, şerri yayan olarak tarif edilen deccalin özelliklerini taşıyan birçok insan vardır. Fakat bu tür şahısları öldürmek için peygamberler kendi dönemlerinde çaba göstermedikleri gibi sonrasında da böyle görevle yeryüzüne tekrar gönderilmediler.

Nitekim Ebu Cehil, Ebu Leheb, As b. Vail vs. gibi peygambere ve dine zararı olan birçok kişi olmasına rağmen Hz. Muhammed bunları öldürmemiştir. Ayrıca

⁸⁶ Yıldırım, *a.g.e.*, s.246-247.

⁸⁷ Yıldırım, *a.g.e.*, s.245.

⁸⁸ İbn Kesir, *a.g.e.*, s.94-98.

peygamberlerin görevi kötülerini katletmek değil, onları uyarıp doğru yola yönlendirmelerini temin etmektir. Bu dünyada elbette kötüler olacaktır ki, iyiler ortaya çıksın. Yine deccalı yok etmek için o kadar peygamber varken içlerinden Hz. İsa'nın seçilmesi düşündürücüdür. Halbuki diğerleri de pekala bu görevi yerine getirebilirken, bu görevin özellikle Hz. İsa'ya verilmesinin nedeni, Hz. İsa'nın vefatının olmayıp ref edildiği düşüncesinden kaynaklanmaktadır. Böylece İsa'nın ölmediği için yeryüzüne kolayca ineceği tasavvur edilmektedir. Oysa Hz. İsa da diğer peygamberler gibi vefat etmiştir. Dolayısıyla deccal teorisi tamamen Hz. İsa'nın inişiyle bağlantılıdır. Bu durumda deccal bir hayal ürünü olmaktan öteye gidememektedir.

4. Hz. İsa'nın İnişi:

Hz. İsa'nın ineceğine dair görüşlerini ispat etmek amacıyla şu ayetler tevii edilmiştir:

“Biz Allah'ın elçisi Meryem oğlu İsa Mesih'i öldürdük! Demelerinden ötürü...oysa onu öldürmediler ve asmadılar; fakat onlara öyle göründü, onun hakkında anlaşmazlığa düşenler tam bir kuşku içindedirler. O hususta bir bilgileri yoktur sadece zanna uyuyorlar. Kesin olan şu ki onu öldürmediler. Hayır Allah onu (İsa'yı) kendisine yükseltti. Allah daima üstündür, hikmet sahibidir. Andolsun, kitap ehlinde hiç kimse yoktur ki, ölümünden önce ona inanacak olmasın. Kıyamet günü de o, (İsa) onların aleyhine şahit olacaktır.”⁸⁹

“Allah demişti ki: Ey İsa ben seni öldüreceğim, bana yükselteceğim, seni inkar edenlerden temizleyeceğim, ve sana uyanları ta kıyamet gününe kadar inkar edenlerin üstünde tutacağım. Sonra dönüşünüz bana olacaktır. Ayrılığa düştüğünüz şeyler hakkında aranızda ben hükmedeceğim”⁹⁰

“Ben onlara; benim ve sizin Rabb'iniz olan Allah'a kulluk edin diye sizin bana emretmiş olduğundan başka bir şey söylemedim. Ben onların içinde olduğum sürece onları kolladım. Fakat sen beni vefat ettirince onları gözetleyen (yalnız) sen oldun. Sen her şeyi görensindir!”⁹¹

Bu ayetlerde ifade edilen Allah onu kendi katına yükseltti (ref) ibaresini semaya kaldırma şeklinde anlayarak Hz. İsa'nın gökte yaşadığı ve kıyamet gününden

⁸⁹ Nisa 4/157-159

⁹⁰ Âli İmran 3/55

⁹¹ Maide 5/117

önce onun dünya semasından yeryüzüne ineceği anlaşılmıştır.⁹² Halbuki Âli İmran 3/55 ve Maide 5/117 ayetlerinde “*Ben seni öldüreceğim*” ve Hz. İsa’nın “*sen beni vefat ettirince*” ifadeleri Hz. İsa’nın normal insanlar gibi öldüğünün hiçbir tartışmaya mahal vermeyecek şekilde kanıtıdır.

Hz. İsa’nın ref edilip yeryüzüne ineceğine dair hadis literatüründen de faydalanmaktadır. Bunlardan birinde İsrâ gecesini Hz. Muhammed’in Hz. İsa’yla görüşüp kıyamete dair bilgiler vermesidir. Oysa bahsi geçen hadis çelişkilerle doludur. Kıyametin ne zaman kopacağını Allah’tan başka kimse bilmez diye başlayan hadisin devamında kıyametin kopacağı zamanı bildiren alametleri Hz. İsa sıralamaktadır. Yine Hz. İsa’nın ineceği yerler de ihtilaflıdır. Bazı rivayetlerde Dımaşk’ın doğusundaki beyaz minareye, bazılarında ise Şam’ın doğusundaki beyaz minareye, Kudüs’e, Ürdün’e v.s. farklı birçok yer sıralanmaktadır. Ebu Hureyre’den gelen bir rivayette ise; “ve İsa yere inecektir. Onu gördüğünüzde iyi tanıyın o orta boyludur. Kırmızı ile beyaz arası tenlidir. Üzerinde açık kırmızı renge boyanmış iki giysi olacaktır. Üzerine ıslaklık isabet etmemiş olsa da sanki başından su damlar, haçı kırıp parçalar, domuzu öldürür, cizyeyi kaldırır, insanları İslâm’a davet eder, Allah onun zamanında İslâm dışındaki bütün dinleri yok eder. Ve onun zamanında deccalı helak eder. Sonra yeryüzüne güvenlik iner. Hz. İsa bu minval üzere 40 sene kalır. Sonra vefat eder”⁹³ şeklinde hadisler mevcuttur. Öncelikle bu hadis, âhâd bir hadistir. Oysa âhâd hadisler ne itikadi konular için ne de gabya ait konular için temel teşkil eder.⁹⁴ Aslında rivayete baktığımızda İsa’nın yaptıkları Müslümanların arzularını isteklerini dile getirmektedir. İslâm dinine göre yasak olanların İsa tarafından da onaylanıp, İsa’nın ümmetine de bunları onaylatmak ve böylece de arzu edilen İslâm dinini tüm dünyaya hâkim kılmaktır. Elbette bütün Müslümanların arzusu İslâm dinini yegâne din haline getirmektir. Fakat bunu yaparken İslâm dinine zarar vermeden ve Müslümanların iki kaynağı olan Kur’an ve Sünnet’e karşı insanların güvenlerini sarsmadan yapmalıyız. Çünkü söz konusu olaylar bahsedilen zamanda gerçekleşmezse, delil olarak gösterilen kaynaklara karşı güven sarsılır ve insanların İslâm’a yakınlaşmalarının, aksine uzaklaşmalarına sebep olur. Oysa

⁹² Abdalbaki, *Yevmu'l-Ahir*, s.94.

⁹³ İbn Kesir, *a.g.e.*, s.126-128.

⁹⁴ Şeltut, Mahmut, “İsa’nın Ref’i”, *Ank. Üniv. İ.F.Dergisi*, A.Ü.İ.F.Y. Çev: E.Ruhi Fığlalı, Ankara 1978, 23,321.

Müslümanlar savundukları fikri delillendirirken bunları hiç düşünüp, çekinmeden Kur'an ve sünnetten faydalanmışlardır. Kur'an ayetlerini tevil yoluna giderken hadis adı altında ise, diledikleri gibi düşüncelerini ifade etmişlerdir. Nitekim söz konusu hadislerin bir tutarlılık göstermemesi bunun apaçık göstergesidir. Bu nedenle bu konuda rivayet edilen hadislerde bir netlik olmadığı için bu tür hadisleri delil olarak görmüyoruz.

Konuyla ilgili ayetler de farklı yorumlanmıştır. Çünkü ölümden sonra olan ref (yükselme) cesedin yükseltilmesi değil, derece bakımından yükseltilmedir. Özellikle bu hükmün hemen arkasından Allah'ın "... *İnkâr edenlerden seni tertemiz ayıracağım*"⁹⁵ ayeti gelmektedir. Bu da meselenin mânevi bir şeref ve yüceltme işi olduğunu gösterir. Böylece Allah İsa'ya O'nu onların hilelerinden kurtaracağını ve onların oyunlarının sonuçsuz kalacağını, öldürülmeksizin ve asılmaksızın tabii ölümle ölene kadar eceline yetireceğini sonra da onu kendi katına yükselteceğini müjdelemektedir. Yine "*Seni kendi katıma yükselteceğim*" ve "*Allah onu kendi katına yükseltti*" ifadeleri bir kimseye "*falan kimse Rabbine kavuştu*", "*Allah bizimledir*" denildiğinde neler anlaşılıyorsa, aynı şeyler anlaşılır. Bunlar aynı şeyleri ifade eden sözlerdir ve bütün bu ifadelerden "*sığınma, koruma ve O'nun himayesine girme*" den başka bir şey anlaşılmaz. O halde "*ona*" (ileyhi) kelimesinden nasıl oluyor da sema (gökyüzü) kelimesi anlaşılıyor? Bu, apaçık olan Kur'an'ı ifadeye bir zulümdür.⁹⁶ Nitekim bir insanın ref (yukarı çıkartma, yükseltme) fiili ne zaman Allah'a atfedilmişse, her zaman "*onurlandırma*" yahut "*yüceltme*" anlamlarına gelmektedir. Kur'an'ın hiçbir yerinde Allah'ın, Hz. İsa'yı yaşadığı sırada bedensel olarak cennete yükselttiği şeklindeki yaygın inancı destekleyen bir beyan yoktur. "*Allah onu kendi katına yükseltti*" ibaresi, Hz. İsa'yı Allah'ın özel rahmeti mertebesine yükselttiğini gösterir. Bu bütün peygamberlerin yararlandığı bir lütüftür.⁹⁷

İsa'nın cesedi ile semaya yükseltildiğinde ve orada şu ana kadar hayatta olduğuna ve ahir zamanda oradan dünyaya ineceğine dair ne Kur'an'da ne de hadislerde tatmin edecek inandırıcı bir şey vardır. İsa'nın durumu hakkında gelmiş olan ayetler, Allah'ın onu eceliyle öldüreceğini, kendine ref edeceğini ve inkâr

⁹⁵ Âli İmrân 3/55

⁹⁶ Şeltut, *a.g.e.*, s.321-323.

⁹⁷ Esed, Muhammed, *Kur'an Mesajı*, İşaret Yay., İstanbul 2004, s.177.

edenlerden temizleyeceğini vaad ettiğini göstermektedir. Bu vaad gerçekleşmiştir. Böylece düşmanları onu öldüremediler ve asamadılar. Fakat Allah onu süresi içinde vefat ettirdi ve kendine yükseltti.⁹⁸ Nitekim Maide 5/117. ayetteki “*teveffeyteni*” kelimesinin başlıca anlamı, herkesin bildiği ve Arapça konuşanların anladıkları “ölüm”dür. Bu nedenle İsa’nın kavmi arasındaki son anı hakkında başka bir şey bulunmasaydı bile bu durumda İsa ölmemiştir, hayattadır demek doğru olmazdı.⁹⁹ Bütün bunlar da Hz. İsa’nın normal insanlar gibi öldüğünü dolayısıyla ölen her varlığın tekrar dünyaya gelememesi gibi İsa’nın da dünyaya gelemeyeceğini göstermektedir. Söz konusu ayetler Allah’ın, inkar edenlerin tuzaklarına karşı Hz. İsa’ya yardımını ifade etmektedir. Çünkü Allah, tüm peygamberlerine yardım ve lütufta bulunmuştur.

Ayrıca Hz. İsa ölmedi ve semada yaşıyorsa diğer peygamberlerin de ölmemesi ve yaşaması gerekir. Çünkü Allah, “*O’nun elçilerinden hiçbirini diğerinden ayırmayız*”¹⁰⁰ ayetinde müminlerin özelliklerini sayarken müminlerin, elçilerden hiçbirini diğerinden ayırmayacağını ifade etmektedir. Allah nasıl olur da kendi söylediğine ters düşerek kendisi böyle bir ayırım yapabilir. Nitekim Hz. İsa’nın diğer peygamberlerden hiçbir farkı yoktur. Fakat bazıları İsa’yı diğer peygamberlerden üstün kılmak için İsa’nın doğum ve ölümünde bir takım olağanüstülükler aramışlardır. Halbuki Allah Âli İmrân 3/55 ayetinde “*Ey İsa, ben seni öldüreceğim*” derken surenin devamı olan 59. ayette ise “*Allah yanında İsa’nın durumu Adem’in durumu gibidir. Onu topraktan yarattı, sonra ona ol dedi, artık olur..*” bildirmektedir. Dolayısıyla Allah bu tür spekülasyonlara karşı bilgi verip, Hz. İsa’nın ne doğumunun ne de ölümünün diğer insanlardan farklı olmadığını haber vermektedir. Bunların yanı sıra Hz. İsa öldü ve sonrasında yeryüzüne tekrar incek denirse bu da imkânsızdır. Nitekim öldükten sonra tekrar dünyaya gelme şansı yoktur. Böyle bir şey olursa diğer insanların da bu durumdan faydalanması gerekir. Bu durum sadece peygamber olmasından kaynaklanan bir şey olduğu söylenirse diğer peygamberlerin de dünyaya tekrar gelme imkanlarının olması gerekir. Çünkü Allah peygamberlerinden hiçbirini ayırt etmez.

⁹⁸ Şeltut, *a.g.e.*, s.324.

⁹⁹ Şeltut, *a.g.e.*, s.321.

¹⁰⁰ Bakara 2/285

H.z.İsa'nın üstünlüğünü kabul eden Hıristiyanlar tarafından oluşturulmuş olan H.z.İsa'nın ref edildiği ve yeryüzüne ineceği düşüncesi, muhtemelen Müslüman camiada da Hıristiyanların etkisiyle varlığını devam ettirmiştir. Bunların yanı sıra, H.z. İsa'nın inişini kabul veya reddetmek müminlerin meselesi değildir. Çünkü H.z. İsa'nın inişini kabul edenler, İsa'nın İslam mihvah üzerine geleceğini söylemektedirler. Dolayısıyla bu davet Müslümanlar için değil, Hıristiyanlar içindir. Bunu problem edecek olan birileri varsa o da Hıristiyanlardır.

5. Ye'cuc ve Me'cuc'un Ortaya Çıkışı:

Rivayetlere göre H.z. İsa deccalı öldürdükten sonra Ye'cuc ve Me'cuc ortaya çıkacaktır. O'nun duası ve bereketiyle Cenab-ı Allah, Ye'cuc ve Me'cuc'u bir gecede tümüyle yok edecektir.¹⁰¹ Özellikle Ye'cuc ve Me'cuc teorisini ayetleri tevil ederek kıyamet alameti olarak göstermektedirler.¹⁰² Bu olayın kanıtı olarak gösterilen ayetler şunlardır:

“Nihayet Ye'cuc ve Me'cuc'un (sedleri) açıldığı zaman onlar her tepeden saldırlar. Artık gerçek va'd yaklaşmıştır. İnkâr edenlerin gözleri birden donup kalır. Vah bize biz bundan gaflet içinde idik (bunun doğru olacağını hiç düşünmüyorduk). Biz gerçekten (nefislerimize) zulmediyormuşuz”¹⁰³

“Nihayet güneşin battığı yere ulaşınca onu, kara balçıklı bir gözede batar buldu. Onun yanında da bir kavim buldu. Dedik ki: Ey Zu'l-Karneyn(onlara) ya azâb edersin veya kendilerine güzel davranırsın(onları güzellikle yola getirirsin)”. Dedi: “Kim haksızlık ederse, ona azab edeceğiz, sonra o, Rabbine döndürülecektir. O da ona görülmemiş bir azâb edecektir. Fakat inanıp iyi iş yapan kimseye de en güzel mükafat vardır. Ona buyruğumuzdan kolay olanı söyleriz. Sonra yine bir yol tuttu”. Nihayet güneşin doğduğu yere ulaşınca onu öyle bir kavim üzerine doğar buldu ki, onlara güneşin önünden (korunacak) bir siper yapmamıştık. İşte (zulkarneyn) böyle (yüksek bir mevkiye ve hükümranlığa sahip) idi. Onun yanında daha nice (hükümranlık) bilgisi (tecrübesi ve vasıtası) bulunduğunu biz biliyorduk. Sonra yine bir yol tuttu. Nihayet iki sed arasına ulaşınca onların önünde hemen hiç söz almayan bir kavim buldu. Dediler ki : “Ey Zulkarneyn, Ye'cuc ve Me'cuc bu yerde bozgunculuk yapıyorlar. Bizimle onların arasına bir sed yapman için sana bir

¹⁰¹ İbn Kesir, *a.g.e.*, s.130.

¹⁰² Abdalbaki, *Yevmu'l-Ahir*, s.99-100.

¹⁰³ Enbiya 21/96-97

vergi verelim mi? Dedi ki: “Rabbimin beni içinde bulundurduğu (mal ve mülk sizin vereceğinizden) daha hayırlıdır. Siz bana (insan) gücüyle yardım edin de sizinle onlar arasına sağlam bir engel yapayım. Bana demir kütleleri getirin. (Zul Karneyn) iki dağın arasını demir kütleleriyle doldurtup dağlarla aynı seviyeye getirince üfleyin dedi. Nihayet onu (demir kütleleri) bir ateş haline koyduğu zaman getirin bana üzerine erimiş bakır dökeyim, dedi. Artık (Ye’cuc ve Me’cuc) onu ne aşabildiler ne de delebildiler. (Zulkarneyn) dedi. Bu, Rabb’imden kullarına bir rahmettir. Rabb’imin va’di geldiği zaman onu yerle bir eder. Şüphesiz Rabb’imin va’di gerçektir. Biz o gün (Ye’cuc ve Me’cucu) bırakmışızdır. Birbiri içinde dalgalanırlar. Sûra da üflenmiştir ve onları hep bir araya toplamışızdır.”¹⁰⁴

Söz konusu ayetteki Ye’cuc ve Me’cuc’un Ademoğullarından olduğu ve salıverdiklerinde insanların yaşantısını alt-üst edip yeryüzünde kötülüğü yaydıkları düşünülmektedir.¹⁰⁵

Ayetlere baktığımızda Ye’cuc ve Me’cuc’un bozgunculuk yaptığından bahsedilirken (yufsidani) tensiye, ikil kullanılmayıp, (müfsidune) çoğul kullanılması, onların iki değil, yirmi kabile olduklarını düşünenler olduğu gibi yeryüzündeki insanların onda dokuzuna kadar ekseriyeti Ye’cuc ve Me’cuc olduğunu nakledenler de olmuştur. Firenkler de bunlara Yagug ve Magug demişler ve bunları şeytan zürriyeti olarak addederlermiş.¹⁰⁶ Buradan hareketle Ye’cuc ve Me’cuc’un sadece iki kişi veya kavim değil, birçok kişi olduğu anlaşılmaktadır. Firenklerde şeytan zürriyeti olarak addedilmesi kötülüğün temsilcileri olarak Ye’cuc ve Me’cuc isminin kullanıldığını zannediyoruz. Böylece Ye’cuc ve Me’cuc adeta kötülüğün, şerrin, bozgunculüğün ismi haline gelmiştir. Nitekim şeytan ismi de bunun gibi kullanılmaktadır. Kötü karakterli bazı şahıslara şeytan veya şeytan gibi adam ifadeleri sarf edilmektedir. Bununla o şahsın gerçekten şeytan olduğunu değil özellikleri itibariyle şeytan gibi hareket ettiği vurgulanmaktadır.

Bunların yanı sıra bazıları ayette bahsedilen seddin Maveraünnehirdeki Çin seddi, Kafkas dağları veya Ural dağları mevkiinde olabileceğini ve Zulkarneyn’in bu seddi yaparken demir kütlelerinden bir dağ ördürüp bunun üzerine erimiş bakır döktüğünü iddia etmektedirler. Acaba eski medeniyetlerde demircilik böyle dehşetli

¹⁰⁴ Kehf 18/86-99

¹⁰⁵ İbn Kesir, *a.g.e.*, s.134.

¹⁰⁶ Yazır, Elmalılı M. Hamdi, *Hak Dini Kur’an Dili*, Eser Neşr., 1979, V, 3287-3288.

bir ateşi idare edecek ve böyle büyük bir işi yapabilecek kadar yükselmiş miydi? Ya da bunu Zulkarneyn'in bir mucizesi olarak anlamak veya sanatın gelecekteki imkanına işaretle yapılan güç ve kuvvetinden bir kinaye ve temsil gibi anlamak mümkünmüdür? Buna göre o kavmin kudret ve kuvvetiyle Zulkarneyn'in o himmeti, Ye'cuc ve Me'cuc'e karşı öyle güçlü bir kuvvet oluşturdu ki, bunun derecesini anlayabilmek için körüklenerek ateş haline getirilmiş demir kütleleriyle harcı sıvası erimiş bakırdan oluşmuş bir sed tasavvur ederek Allah'ın vermiş olduğu o güç ve kudret daha iyi anlaşılacaktır. Öyleki, Ye'cuc ve Me'cuc artık onu ne aşabildiler ne de delebildiler. Halbuki ne yüksek dağlar aşılmış ne güçlü korunaklar delinmiştir. Demek ki bunun sırrı Zulkarneyn'in döktüğü madde olup, o alelâde bir madde değil, ilahi bir kuvvetti. Onun için dedi ki *“İşte bu Rabb'imden bir rahmettir.”*¹⁰⁷ Dolayısıyla Zulkarneyn'in kötülüğe karşı manevi bir güç olarak düşünülmesi de muhtemeldir.

Bahsi geçen ayetlerde Zulkarneyn'in yolculuğunda güneşin doğduğu ve battığı yere gittiği belirtilmiştir. Güneşin battığı ve doğduğu yerden kasıt, batıya ve doğuya doğru yürüyüşünde varabileceği en son noktayı ifade eder. *“Öyle ki güneş ona kop koyu bir suya dalyormuş gibi göründü”* derken de buradaki göz aldanmasının yerin küresel olmasından ileri gelmektedir. Ayrıca ayette Zulkarneyn'e onlara azap edip etmeyeceği konusunda bir serbestlik tanınması sadece Allah tarafından insana sağlanan irade serbestliğinin mecazi bir ifadesi değil, aynı zamanda maslahatta(kamu yararına) uygun olan yolu seçmek durumunda olan yönetici ya da yönetim için meşru istihsân (toplumsal yahut ahlâki öncelik) ilkesini getirmektedir. Ayetin devamında zulmedene azap edileceği, doğru-dürüst davrananlara ise nihai iyilik verileceği bildirilmiştir. Zu'l-Karneyn'in yolda gördüğü kavme karışmayıp serbest bırakması, yani Allah'ın onları tâbi tuttuğu doğal yaşama seyrini ya da tarzını bozmamak yönünde verdiği kararı, bu meseleden çıkarılacak önemli derslerden biridir.¹⁰⁸

Ayette sözü edilen yer hakkında ise, ne Kur'an ne de güvenilir hadis kaynakları bir şey söylemediğine göre; bu konudaki yorumlar mesnetsiz spekülasyonlar olup, Zu'l-karneyn meselesinin asıl amacının temsili bir üslûp içinde belirli ahlâki ilkeleri vermek olduğu söylenebilir. Bazıları Ye'cuc ve Me'cuc

¹⁰⁷ Elmalılı, *a.g.e.*, V, 3290-3291.

¹⁰⁸ Esed, *a.g.e.*, s.604.

topluluklarını Moğollar ve Tatarların saldırılarıyla özdeşleştirmişlerdir. Burada Abbasi İmparatorluğunu yıkıp, Arap siyasal gücünü felce uğratan Moğol istilasını önceden haber veren bir ima bulmuşlardır. Oysa surenin 99 ve 101. ayetlerinde Ye'cuc ve Me'cuc'le bağlantılı olarak O Gün'den (Hesap gününden) bahsedilmesi, insanın bütün faaliyetlerinin son bulacağı son saat'le ilgilidir. Nihayet Ye'cuc ve Me'cuc'un ortaya çıkışları temsilinin yaklaştığının habercisi olduğu kıyamet gününe kadar, O Gündedir ki en büyük günahkârlar bile sonunda günâhlarının farkına varacak ve faydasız bir pişmanlık duyacaklardır. Her yönden ya da yeryüzünün her köşesinden ifadesi, bir bütün olarak son saatin gelip çatmasından önce insanlığı kuşatacak olan toplumsal ve kültürel karışıklığın ya da felâketin karşı durulmaz mahiyetini dile getirmektedir. Yani Ye'cuc ve Me'cuc'un belli kavimler ya da varlıklar anlamında değil, fakat son saat'in gelip çatmasından önce insan uygarlığının bütünüyle yok olmasına yol açacak bir toplumsal felaketler serisi anlamında bütünüyle temsili bir unsur olduğu söylenebilir.¹⁰⁹

Aslında söz konusu olay, ister gerçek anlamda ister mecazi anlamda olsun fark etmez. Burada problem olan nokta, olayın kıyamet alâmeti olarak gösterilmesidir. Halbuki bahsedilen olay, tarihte vukû bulmuş bir hadise ise, kıyamet saatinin belli olmaması nedeniyle biz bunu alamet olarak alamayız. Kıyametin vakti belirsiz olduğu için o saat şu anda da olabilir, asırlar sonra da olabilir. Nitekim bahsedilen tarihi olay ise üzerinden yıllar geçmesine rağmen kıyamet hala vuku bulmamıştır. Bunun yanı sıra Kur'an'daki kıssaların, tarihi olayların anlatılmasının amacı, insanların bu olaylardan öğüt alması ve bazı ilâhi mesajların verilmesidir. Şayet söz konusu olay, ileride vukû bulacaksa da bu kıyamet anında gerçekleşecektir. Bu nedenle olayın kıyâmet alameti olarak alınması son derece mesnetsiz bir düşünceden başka bir şey değildir.

Bu olayla verilmek istenen mesaj, iyi ile kötünün çatışmasıdır. Bu her devirde, her asırda insanlığın başlangıcından beri devam etmiş ve bu dünyanın sonuna kadar da böyle devam edecektir. Her zaman olduğu gibi ilahi kanun tecelli edip, zafer iyilerin, doğruların, dürüstlerin ve hak yolda olanların olacaktır. Kötüler, inkarcılar ve hak yoldan sapanlar ise cezalandırılacaktır. Nitekim Enbiya 21/18.:

---

¹⁰⁹ Esed, *a.g.e.*, s.606-663.

“Hayır, biz hakkı bâtilin üstüne atarız da o onun beynini parçalar, derhal (batılın) canı çıkar” ayetinde de haklı olanın devamlı kazanacağı bildirilmektedir.

6. Dabbetü'l-Arz'ın Çıkışı

Bu olayın kıyâmet alameti olarak ele alınıp, ispat edilmesinde “O söz, başlarına geldiği zaman, onlara yerden bir Dabbe (canlı) çıkarırız; o onlara insanların ayetlerimize içtenlikle inanmadıklarını söyler”¹¹⁰ ayeti delil olarak gösterilip yorumlanmıştır. Burada yorum yapılmasına neden olan ifade dabbe sözcüğüdür. Bu nedenle dabbenin ne olduğu hakkında çeşitli spekülasyonlar ortaya çıkmıştır.

Ayette ifade edilen dabbenin tüylü bir hayvan olup dört ayaklı olduğu söylenerek bunun tasviri şu şekilde yapılmıştır: Başsı sığır başsı, gözsü domuz gözsü, kulağı filkulağı, boynuzu keçi boynuzu, ayakları deve ayağı gibidir. Onunla birlikte Süleyman'ın mührü, Musa'nın âsası vardır. Âsa ile müminin yüzünü parlatır, mühürle de kafirin yüzünü karartır. Öyle ki kimin mümin, kimin kâfir olduğu yüzlerinden anlaşılır.¹¹¹ Yine dabbetü'l arz'ın daha önce de bahsettiğimiz Cessase olduğu şeklinde rivayetler de vardır.¹¹² Halbuki biz cessase ile ilgili rivayetlerin mesnetsiz olduğunu, böyle bir varlığın olma ihtimalinin mümkün olmadığını izah etmiştik. Dolayısıyla dabbetü'l arz'ın cessase olduğuna dair rivayetlerin de geçersiz olduğu ortaya çıkmaktadır.

Ayette o söylenen başlarına geleceği zaman, yani kâfirlere söylenen o azap tamamıyla aleyhlerinde gerçekleşeceği, kıyamet kopacağı veya aleyhlerinde o hüküm gerçek olacağı zaman onlar için yerden bir dabbe çıkarılacağı belirtilmektedir. Bu dabbenin otomobil, bisiklet gibi teknoloji aletleri, hayvan veya insan olabileceğini iddia edenler de bulunmaktadır.¹¹³ İbn Kesir ise, ayette geçen “teklim” kelimesinin konuşmanın yanı sıra bir anlamının da yaralamak olduğundan hareketle, bu yaratıkla belki de insanı öldüren, ekin ve hayvanları telef eden mikropların kastedilip, bunun, insanın günah ve isyanına bir kısas ve misilleme olduğunu, zararlı ve tehlikeli mikropların, yeryüzünün her tarafını ve atmosferin her tabakasını işgal ettiklerini,

¹¹⁰ Neml 27/82

¹¹¹ İmam Şarani, *a.g.e.*, s.511; İbn Kesir, *a.g.e.*, s.139-140.

¹¹² İmam Şarani, *a.g.e.*, s.514.

¹¹³ Elmalılı, *a.g.e.*, V, 3701-3702.

bunun da insanların Allah'a yönelip öğüt almaları ve onları terk ettikleri doğru yola iletmek için olduğunu ifade etmektedir.¹¹⁴

Hadislerdekinin aksine Kur'an-ı Kerim'de dabbenin kâfirlere vaad edilen azabın vâki olacağı zaman, yerden çıkacağı ve onlarla konuşacağı (veya onları yaralayacağı) dışında herhangi bir tasvir yapılmamaktadır. Devam eden ayette bu günde yalancılara haşr edileceği ifade edilmektedir. Kur'an'ın ifadelerinden azabın vuku bulacağı zaman ile haşr günü arasında irtibatın bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu da kıyametin vukuundan önce ortaya çıkacak bir alâmet değil, kıyametin vukuu ile ortaya çıkacak bir olay olduğunu gösterir.¹¹⁵ Dolayısıyla dabbenin teknoloji araçları, zararlı mikroplar, hayvan veya insan olduğu şeklindeki yorumların hiçbiri kesinlik ifade etmemektedir. Dabbe hakkında söylenenlerden hareketle, böyle bir olayın kıyamet anında vuku bulabileceği ve inanmayanları söyleyeceği zannedilen bir canlılığın varolabileceğidir. Amaç kesin olarak inanmayanları belirlemektir. Buradan hareketle de dabbenin hesap gününde inananlarla inanmayanları belirleyip, bir birinden ayırt edecek ilahi kanunun tecelli etmesini sağlayan temsili bir isim olması da muhtemeldir.

7.8.9. Doğu'da Batı'da ve Arap Yarımadasında Yer Batması

Yeryüzünde doğuda, batıda ve Arap yarımadasında olmak üzere üç yerin çökeceğini de kıyamet alameti olarak sıralamışlardır.¹¹⁶ Söz konusu bu alameti ise, hadis literatüründen delillendirerek ispat etmeye çalışmaktadırlar. Halbuki bu yer batmalarını kıyamet alameti olarak almaları, son derece mantıksızdır. Çünkü coğrafi olaylar, sel, deprem, kasırga, doğal afetler v.s. sebebiyle yeryüzü şeklinin değiştiğine şahid oluyoruz. Öyleki bazı yerlerde göller, nehirler, denizler oluşurken, bazı yerlerde ise aksine var olan göl, deniz ve nehirler kuruyup, yok oluyor. Örneğin yakın tarihimizde meydana gelen Endonezya depreminde oluşan felaket sonucu birçok kara parçası, ada sular altında kalıp yok oldu. Yine belirli asırlarda yeryüzü hareketleri nedeniyle yer yarılmaları, yer batmaları gerçekleşmesine rağmen kıyamet vuku bulmamıştır. Evrenin yaratılış kanunu gereği yeryüzü devamlı hareket halinde olduğundan dünyanın her yerinde bazı yeryüzü değişikliklerinin olması doğal bir olaydır. Hatta bu durum yeryüzü şekillerinin değişmesiyle kalmayıp iklim

¹¹⁴ İbn Kesir, *a.g.e.*, s.137.

¹¹⁵ Komisyon, *İslam'da İnanç Esasları*, s.283.

¹¹⁶ İmam Şarani, *a.g.e.*, s.473.

değişikliklerine de neden olmaktadır. Ayrıca bahsedilen sadece üç yerin batmasıyla kıyametin gerçekleşmesi imkânsızdır. Çünkü kıyamet bölgesel olarak değil, bütün evrenin düzeninin bozulmasıdır.

10. Yemen’de Ateş Çıkması

Rivayete göre bu ateş insanları haşır olunacakları yere sevk edecek geceledikleri yerde onlarla birlikte geceleyecek, dinlendikleri yerde onlarla birlikte dinlenecektir.¹¹⁷ Kıyamet alametlerini sıralarken senaryoyu tamamlayıp, kıyamet dehşetini göstermek amacıyla ateşi de ilave etmişlerdir. Söz konusu ateşin insanları haşır olunacakları yere sevk edeceği hem de insanların bu esnada dinlenmesine, gecelemesine ateşin izin vereceği belirtiliyor. Oysa ateş insanların emrinde ise insanlar pekala ateşi söndürebilir veya aralarına bir engel koyabilirler. Yok eğer ateş insanları dinlemeyip, sürüklüyorsa neden insanlarla durup dinleniyor. Ayrıca bizim bildiğimiz kadarıyla ateş, ne dur demekten ne de dinlenmekten anlar. Durmak ve dinlenmek gibi nitelikler insana ait niteliklerdir. Ateşin özelliği ise bir defa alevlendiyse ya insanlar önlemini alıp, çarçabuk ateşi söndürüp kontrolleri altına alırlar ya da alevler her tarafı sarar ve artık önü alınmaz bir faciaya dönüşür. Bahsi geçen ateşte ise oldukça tuhaf ve imkansız bir görüntü sergileniyor. Öyleki bu ateş hem dehşetinden insanları haşır olmaya sevk ediyor. Hem de durup dinleniyor.

Bunun yanı sıra, bu ateş haşır olmaya sevk ediyorsa, kıyametin alâmeti değil, artık kıyametin vuku bulacağı vakit olması gerekir. Şayet bu olay ateşle gerçekleşiyorsa sadece bir yerde ateş değil birçok yerde ateşin çıkması gerekir. Dünyanın bir tarafında kıyametin gerçekleşmesi ve insanların bir bölümünün sadece haşır için sevk edilmesi imkânsızdır. Çünkü kıyamet ve haşır herkes için aynı zamanda vuku bulacaktır. Üstelik bu ateşin çıkacağına dair hiçbir karine olmayıp tamamen insanların düşüncelerinden kaynaklanan hayal ürünü bir olaydan öteye gidememektedir.

Görüldüğü üzere alâmet olarak gösterilen olaylar delillendirilirken daha çok hadis literatüründen faydalanılıp, bazı Kur’an ayetleri ise zoraki tevillerle yorumlanmıştır. Halbuki ne bahsedilen hadislerle işaret edebilecek bir karine ne de Kur’an’ın bu şekilde yorumlanmasına mesnet olabilecek bir delil vardır. Hal böyle iken Kur’an’da bahsedilmeyen bir konudan Hz. Peygamber nasıl haber verebilir.

¹¹⁷ İbn Kesir, *a.g.e.*, s.66.

Nitekim, o saat hakkında Peygamberin de bir bilgiye sahip olmadığı, “(Ey Peygamber) O saatin ne zaman gelip çatacağını sana soruyorlar. Sen onu nereden bileceksin. O’nun nihai ilmi yalnız Rabb’ine aittir”¹¹⁸ ve “Sana saatten soruyorlar. Gelip çatması ne zaman diye. De ki: Onun bilgisi, ancak Rabb’imin yanındadır. Onu tam zamanında açığa çıkararak olan yalnız O’dur. O göklere de yere de ağır gelmiştir. O size ansızın gelecektir. Sanki sen onu biliyormuşsun gibi sana soruyorlar. Deki “Onun bilgisi, Allah’ın yanındadır. Fakat insanların çoğu bilmezler. De ki; ben kendime Allah’ın dilediğinden başka ne bir fayda ne de bir zarar verme gücüne sahip değilim. Eğer gaybı bilseydim, elbette çok hayır (menfaat) elde ederdim ve bana kötülük dokunmazdı. Ben sadece inanan bir kavim için bir uyarıcı ve müjdeciyim.”¹¹⁹ ayetlerinde bildirilmektedir. Yani Peygamber’in o saat hakkında hiçbir bilgisinin olmadığı, eğer Peygamber’in böyle gabya dair bilgilerden haberdar olması mümkün olsaydı kendisine gelebilecek kötülük ve iyilikleri de önceden bilip ona göre hareket edebilirdi. Bu durum gösteriyor ki peygamber, sadece kıyamet vakti hakkında değil, geleceğe dair hiçbir konuda bilgi sahibi değildir. Dolayısıyla Peygamber kıyametin vaktini dahi bilme noktasında bir bilgiye sahip değilken, Allah’ın bu konuda kendisine bir bilgi vermemesine rağmen nasıl olur da bilmediği bir olayın alâmetlerini sıralar. Dolayısıyla kıyamet alametleri ve vakti konusunda Peygamber’e atfedilen sözlerin hiçbir geçerliliği olmayıp, tamamen insanların tasavvur ürünü sözlerinden ibarettir.

Bunların yanı sıra o saatin ansızın geleceği vurgulanıyor. Ansızın olacak bir şeyin alâmeti nasıl mümkün olur? Bir olay vukuundan önce alametleri görülüyorsa o olay aniden değil, yavaş yavaş belirli bir zaman zarfında ilerleyerek meydana geliyor demektir. Halbuki bir şeyin ansızın olması hiçbir işaret yokken, beklenmeksizin meydana gelmesidir. Buna göre kıyametin de ansızın olacağı ayetlerde haber verildiği için ansızın olan bir olayın alâmetinin olması imkân dahilinde değildir. Yine, “Göklerin ve yerin gaybı Allah’a aittir. O saatin işi bir göz açıp yumma gibi yahut daha yakındır(kısıdır). Şüphesiz Allah, her şeye gücü yetendir”¹²⁰ ayetinde de, o anın bir göz açıp yumma hareketi gibi ani olacağı yani göz açıp yumarken nasıl daha önceden bir alâmeti ve hazırlığı olmaz ve bu olay ani bir hareket sonucu

¹¹⁸ Nâziât 79/42-44

¹¹⁹ Araf 7/187-188

¹²⁰ Nahl 16/77

gerçekleşirse, kıyametin de her gün şahit olduğumuz bu hareket gibi ansızın gerçekleşeceği vurgulanmaktadır.

Kıyametin kopma zamanının gizli tutulması, bunu bir sır olarak Allah'ın kendi katında saklaması da insanların devamlı faaliyette bulunarak, çalışıp çabalayarak yer küreyi mamur etme amacına bağlıdır.¹²¹ Eğer kıyametin vakti belli olsaydı, insanlar bu dünyadan tamamen sıyrılıp, ahirete yöneleceklerdi ki, o zaman da ekolojik denge bozulur ve dünya yaşanmaz bir hal alırdı ya da kıyametin kopacağını düşünen insanların korkudan psikolojileri bozulurdu. İslam dinindeki düstür insanların hiç ölmeyecekmiş gibi dünya için, hemen ölecekmiş gibi ahiret için çalışmalarıdır. Zaten insan ölümlü bir varlık olduğunun farkına varınca bu dengeyi büyük ölçüde sağlar. Çünkü her kişinin kendi ölümü aynı zamanda onun kıyametidir. Bu gerçeğin farkına varabilmemiz için kendimizi bırakıp da tüm kainatın kıyameti hakkında fikir yürütmek oldukça anlamsızdır. Zaten böyle bir çaba, boşa harcanmış emek demektir. Çünkü Allah hiçbir şekilde bu konuda ne Peygamber'e ne de diğer insanlara bilgi vermektedir.

Nitekim bu konuda ve gabya dair diğer konularda da sadece Peygamber değil, hiç kimsenin böyle bir bilgiye sahip olmadığı *“De ki: Göklerde ve yerde Allah'tan başka kimse gaybı bilmez. Ne zaman dirileceklerini de bilemezler”*¹²² ayetinde haber verilmektedir. Bu kadar kesin bir dille gaybı Allah'tan başka kimsenin bilemeyeceği vurgulanmasına rağmen insanların gayb hakkında konuşmaktan hiç çekinmeyip birçok senaryo meydana getirip, buna Peygamberi de katmaları oldukça mantıksız bir tutum olup, bu durum İslâm dinine ve onun güvenilir kaynaklarına zarar vermektedir.

Bizim kıyamet hakkında söyleyebileceğimiz kesin ifadeler, Kur'an'ın bize verdiği bilgiyle sınırlıdır. Kur'an ise, kıyametin vakti veya alâmeti hakkında bir bilgi vermeyip, Kur'an'ın verdiği bilgi kıyamet anında gerçekleşecek olaylardır. Kur'an, kıyametin vukuu sırasında evrendeki düzenin bozuluşundan, yeryüzündeki yeni değişim ve oluşumlardan bahseder. Ayetlerde kıyametin gerçekleşmesi şu şekilde ifade edilmektedir:

*“O gün yer ve dağlar sarsılır ve dağlar, dağılan kum yığınları olur.”*¹²³

¹²¹ Uludağ, Süleyman, *İslam'da Emir ve Yasakların Hikmeti*, T.D.V.Y., Ankara 1989, s.65.

¹²² Neml 27/65

¹²³ Müzemmil 73/14

“ Güneş dürüldüğü zaman, yıldızlar kararıp döküldüğü zaman, dağlar yürütüldüğü zaman, on aylık gebe develer başı boş bırakıldığı zaman, vahşi hayvanlar bir araya toplandığı zaman, denizler kaynatıldığı zaman, nefisler çiftleştiği zaman ve sorulduğu zaman o diri diri toprağa gömülen kıza: hangi günahı yüzünden öldürüldü? Diye, (amel) defterleri açılıp yayıldığı zaman, gökyüzü sıyrılıp açıldığı zaman, cehennem alevlendirildiği zaman, cennet yaklaştırıldığı zaman, her can ne yapıp getirdiğini bilir. ”¹²⁴

“Gök yarıldığı zaman, yıldızlar saçıldığı zaman, denizler akıtıldığı zaman, kabirlerin içi dışına çıkarıldığı zaman, her can ne yapıp öne sürdüğünü ve ne geride bıraktığını bilir. ”¹²⁵

“Ey İnsanlar, Rabb ’inizden korkun, çünkü (kıyamet) saatinin depremi cidden korkunç bir şeydir. Onu gördüğünüz gün, her emziren, emzirdiğinden geçer; her gebe yükünü bırakır, insanları sarhoş görürsün, oysa sarhoş değildir ama Allah ’ın azabı şiddetlidir. ”¹²⁶

“ O gün gök erimiş bakır gibi olur. Dağlar, (atılmış) renkli yün gibi olur. Dost dostun halini sormaz. Birbirlerine gösterilirler (fakat herkes kendi derdine düştüğünden başkasıyla ilgilenmez) Suçlu ister ki o günün azabından (kurtulmak) için fidye versin: oğullarını, arkadaşını ve kardeşini, kendisini barındıran, içinde yetiştirdiği tüm ailesini ve yeryüzünde bulunanların hepsini de tek kendini kurtarsın. ”¹²⁷

“Göz kamaştığı, ay tutulduğu, güneş ve ay bir araya toplandığı zaman! O gün insan: Kaçacak yer neresi? Der. Hayır sığınacak yer yok. O gün varıp durulacak yer ancak Rabb ’inin huzurudur. ”¹²⁸

“O saat yaklaştı, ay yarıldı. ”¹²⁹

“Yeryüzünde bulunan her şey yok olacaktır. Yalnız Rabb ’inin celâl ve ikrâm sahibi yüzü bâki kalacaktır. ”¹³⁰

Kur’an-ı Kerim’de kıyametin tasviriyle ilgili ayetlerden anlaşıldığına göre, bu olay kainatta mevcut olan kozmik düzenin bozulmasıyla başlayacaktır. Gök yarılacak, güneş dürülecek, yıldızlar dökülecek, denizler kaynayıp kabaracak, dağlar

¹²⁴ Tekvir 81/1-14

¹²⁵ İnfitar 82/ 1-5

¹²⁶ Hac 22/1-2

¹²⁷ Mearic 70/8-14

¹²⁸ Kıyamet 75/7-12

¹²⁹ Kamer 54/1

¹³⁰ Rahman 55/26-27

yerinden kaldırılıp yürütülecek ve ufalanıp atılmış yün haline gelecek; yani hem yer hem de gökler şekil değiştirecektir.¹³¹ Öyle ki o günün dehşetinden insanlar kaçacak yer arayacak; fakat sığınacak hiçbir yer bulamayacaktır.

Kıyamet, kainatın düzeninin bozulmasıdır. Çünkü dağlar bir takım gazlardan mürekkep olup, kimyevi değişimlerle her an yeni oluşumlarla hareket halinde olduğundan sabit kalmayıp, değişim üzerine kurulu olduğu için âlemin en sâbit görünen şeylerinin bile böyle her an yeni bir değişim ile kıyamete doğru gittiğini ve günün birinde bir nefh ile koca dağların yerinden bütün kütleleriyle yürütülüp, arzın başka bir arza dönüştürüleceği muhakkaktır.¹³² Nitekim kainatın düzeninin git gide bozulduğunu bilim adamları dile getirmektedirler. Küresel ısınmanın başlaması, koca buzul tabakalarının erimesi, güneş ışınlarının zararlı ultraviyole ışınlarını yayması, büyük şiddette depremlerin meydana gelmesi ve ekolojik dengenin bozulması sonucu yeryüzünde yaşam giderek zorlaşmakta ve evrenin yavaş yavaş bozulmasını müşahade etmekteyiz. Dolayısıyla kıyamet denilen olayın, dünya düzeninin değişimi nedeniyle yaşamın artık imkansız hale gelmesi anlamında olması muhtemeldir. İşte düzenin tamamen bozulacağı ilahi kanunun tezahür edeceği o an Yüce Allah'ın takdir ettiği bir vakitte vukûu bulacaktır. O anı ise Allah sûr hadisesiyle başlatacaktır. Bu durum şu ayetlerde ifade edilmektedir:

*“Sûra üflendiği gün göklerde ve yerde bulunan kimseler, hep korku içinde kalır. Yalnız Allah'ın diledikleri (korkmazlar). Hepsi boyun bükerek O'na gelirler.”*¹³³

*“(Birinci defa) Sûra üflendi, göklerde ve yerde olanlar (korkudan) düşüp bayıldılar. Ancak Allah'ın dilediği kaldı. Sonra ona bir daha üflendi, birden onlar ayağa kalktılar, bakıyorlar. Yer, Rabb'inin nuru ile parladı, kitap (ortaya) kondu, peygamberler ve şahitler getirildi ve aralarında adaletle hükmedildi. Onlara asla zulmedilmez.”*¹³⁴

Bazıları ayette ifade edilen Sûr'un büyük boru gibi bir şey olduğunu ve üç defa üfleneceğini birincisinde göklerde ve yerde kim varsa Allah'ın dilediğinin dışında o günün dehşetinden sarsılacağı; ikincisinde Allah'ın dilediklerinin dışında

¹³¹ Topaloğlu, Bekir, “Ahiret”, *T.D.V.İ.A.*, İstanbul 1988, I, 546.

¹³² Elmalılı, *a.g.e.*, V, 3709-3710.

¹³³ Neml 27/87

¹³⁴ Zümer 39/68-69

hepsinin yıkılıp öleceği, üçüncüsünde kabirlerinden kalkıp mahşere koşacaklarını düşünmektedirler.¹³⁵ Halbuki Zümer suresinin 68. âyetinde belirtildiği üzere bu boru, iki kez ardı ardına çalınır. Birinci sesi duyan canlar, korkudan bayılırlar. Yalnız Allah'ın güçlendirdiği bazı kimseler korkmazlar. Bu birinci ses öldürücü değil, dirileri Yüce Mahkemeye davet çağrısıdır. Orada ölüm yoktur. Canları mahkemeye çağırmak için sûra üflenir. İşte o Yüce Divan'da toplanma sesini duyan canlar korkudan bayılır. Dağlar yerinden fırlar, engebeler kalkar, gök sarkar. O ses, sadece canlıları değil, cansız olan dağları, yıldızları, dahi sarsacak heybettedir. Sûra ikinci üfleme ile akılları başlarına gelen canlar, Yüce Divân'a çıkmaktan başka çare olmadığını anlar ve hesap vermek üzere Rabb'inin huzuruna koşarlar. İşte anlatılan Sûra üfleme tanrısal mahkemeye çağırma değildir. Bununla birlikte ayette de belirtildiği üzere iki üfleme arasında uzun zamandan söz edilmez. Sûr'a üfleminin ardından derhal Yüce Divân'a çıkma ve ilâhi Mahkeme sahnesi, o mahkemenin kararı sonunda cennete veya cehenneme gitme anlatılmaktadır. Dünyada da içtimâ borusu, bir kere değil aynı anda birkaç kez çalınır. Allah Ahiret Mahkemesini alışageldikleri bir tarzda insanlara anlatılmaktadır. Onun mahiyetini kavramak mümkün değildir.¹³⁶ Çünkü teknoloji bu kadar üst seviyede olmasına rağmen tüm dünyanın duyacağı bir ses çıkartacak alet henüz mevcut değildir. Bahsedilen öyle bir ses ki, yer gök sarsılacak, onun dehşetinden insanlar korkup bayılacaktır. Belki de Allah'ın dünyanın sonunun gelmesini takdir ettiği anda bozulacak olan, düzenin çıkaracağı bir ses olabilir. Çünkü şimşek çakmasında, depremlerde, rüzgar ve kasırgalar gibi doğal afetlerde de korkutucu bir ses mevcuttur. Bu kadar basit coğrafi hareketlerde bile korkutucu ses çıktığına göre kâinatın düzeninin tamamen değişeceği bir anın sessiz sedasız olması zaten mümkün değildir. Dolayısıyla bu ses yer kürenin değişiminden oluşan bir ses olabileceği gibi mahiyetini bilemediğimiz Allah'ın kudretiyle meydana gelmiş olan bir alet de olabilir. Fakat bu kesinlikle bizim bildiğimiz türden olan boru değildir.

2. DİRİLİŞ

Dirilişin keyfiyeti konusunda yani ruhla, ruh-beden veya bedenle mi olacağı konusunda görüş ayrılıkları olmuştur.

¹³⁵ Elmalılı, *a.g.e.*, V, 3708; Çetin İsmail, *Ehl-i Sünnet'in Nazariyesi*, Fatih Yay., İstanbul 1977, s.190.

¹³⁶ Ateş, "Cennet-Cehennem", *Kur'an Ansiklopedisi*, IV, 295-299.

a. Bazı filozoflar ve tabiatçılar madumun iadesinin olmayacağını, ölümle birlikte hayatın yok olacağını düşündükleri için ahiretteki dirilişi hem ruhani hem de bedensel olarak kabul etmezler.¹³⁷ Halbuki ahiret hayatının olmaması düşünülemez. Çünkü ahiret akılla bilinebilecek bir olgu değil, vahiyle bilinebilecek bir olaydır.

b. Bazı filozoflar dirilmenin bedenlerle değil, ruh ile olacağını iddia etmişlerdir. Mükâfat gören de azap çeken de cisimden sıyrılmış ruhlardır. Azaplar ruhanidir, cismani değildir. Gazali bu görüşlerinden ötürü filozofları tekfir etmiştir.¹³⁸ Bu filozoflardan Farabi, ebedi saadet ve ahiret azabını bütünüyle kabul ederse de, o bunları beden ve maddi şeylerle hiçbir ilişkisi olmayan ruhanî hususlara indirger; çünkü ona göre zevk ve acı duyan, mesut ve mutsuz olan beden değil ruhtur.¹³⁹ İbn Rüşd, ruhani haşri, ruhun bedenden ayrılmasından sonra hayatını sürdürmesi olarak görmekte ve cismani haşre inanmak ruhun ölümsüzlüğünü anlamakta güçlük çeken avamın anlayışına daha uygundur diyerek ruhani haşri kabul etmektedir.¹⁴⁰ İbni Sina ise, ruhun bireysel olarak sürekliliğini ortaya koyup, bedenden ayrılmasından sonra bireyselliğini koruyacağını söyleyerek betimlediği bu ruhsal yaşamı gerçek öte dünya yaşamı sayıyor.¹⁴¹

Oysa ruhun, insan varlığında esas alınması, maddeci bir düşünceden kaçmak ve manevi olanı ön plana çıkarmak için ortaya konulan bir çözüm gibi görünse de, bunun bir çözüm olmadığı açıktır. Ruhun mahiyeti konusunda ortaya konan iki düşünce şeklinden birincisi olan ruhun cisim olduğuna dair düşünce maddeden kaçarken maddenin kucağına düşmektir. Ruhun soyut cevher olduğu düşüncesi de insanı anlamsızlaştırmaktadır. Bu yüzden insanı bir ruh beden ayırımına tabi tutamayız. Ruhun insan organizmasında ortaya çıkan ve onun insan olarak varoluşunda en önemli yeri tutan soyut bir anlam ifade ettiğini söyleyebiliriz. İnsanın zihinsel sürecini, düşünce yapısını, duygularını, etkilerini ve etkilenmelerini ruhsal yapı olarak niteleyebiliriz.¹⁴²

¹³⁷ Taftazani, *Şerhu'l-Mekasid*, V, 89; Pezdevi, *a.g.e.*, s.225.

¹³⁸ Gazali, *el-Munkızu Mine'd-Dalâl*, Terc: Yahya el-Abbasi, Sey-Tac Yay., Adıyaman 2000, s. 55; Nesefi, Berekât, *a.g.e.*, s.64.

¹³⁹ Şerif, Muhammed, *Klasik İslâm Filozofları ve Düşünceleri*, İnsan Yay., İstanbul 1997, s.60; Özarslan, Selim, *İslam'da ölüm ve Diriliş Öğretisi*, İnci Ofset, Konya 2001, s.255.

¹⁴⁰ Şerif, *a.g.e.*, s.309; Özarslan, *a.g.e.*, s.278-279.

¹⁴¹ İzmirli, İsmail Hakkı, *İslam'da Felsefe Akımları*, Haz. Ahmet Özalp, Kitabevi, İstanbul 1995, s. 140-141.

¹⁴² Mert, Muhit, *İnsan Nedir? İnsanın Tanımlanmasına Dair Kelami Bir Yaklaşım*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2004, s. 112-113.

c. Bu üçüncü gruptakiler ise cismani haşrı kabul etmekle birlikte düşüncede küçük de olsa ayrılıklar görülmektedir. Bunlardan Fahreddin Razî sadece ruhun dirileceğine inanan diğer filozofların aksine kıyamette Allah'ın her ruh için bu dünyadaki bedenini aynısını yaratacağını iddia eder.¹⁴³

Gazali ise, filozofları sadece ruhsal dirilişi savunduklarından dolayı tekfir etmiş ve kendisi ise ruhsal dirilişi onlarla birlikte kabul ediyor fakat ruhsal diriliş ile cisimsel dirilişi birleştirmeyi daha yetkin bir inanç olarak görüyor.¹⁴⁴ Genel olarak Ehl-i Sünnet kelâmcıları, ruhun bedene iadesiyle haşrin gerçekleşeceğini düşünmektedirler.¹⁴⁵ Yok olan bir şeyin aynen tekrar var edilmesi imkansızdır diyen filozoflar cisimlerin haşrını inkar edince, asli parça teorisini geliştirmişlerdir. Buna göre, Allah öldükten ve çürüdüktan sonra dünyadaki insan bedenine ait asli cüzleri bir araya getirir ve ruhu buna iade eder. Buna ister yok olanı aynen iade adı verilsin, isterse verilmesin fark etmez. Bunun için yenilen, yiyenin bir parçası olacak şekilde bir insan diğer bir insanı yerse, yenilen parçalar ya her iki bedende birlikte haşr ve iade edilir ki, bunun imkansız olduğu ifade edilir veya birinde haşr ve iade edilir. Bu takdirde, diğeri bütün bölüm ve parçalarıyla iade ve haşr edilmiş olmaz, diyen filozoflara asli parçayla cevap verilir. İade ve haşr olunan şeylerin ömrün başından sonuna kadar varlığı devam eden asli cüzlerin olduğu, dolayısıyla yenilen parçaların yiyende mevcut olan artıklar olup, asli parçalar olmadığını¹⁴⁶ iddia ederek kendi düşüncelerine mantıklı bir kılıf uydurmaya çalışmışlardır.

Aslında asli cüzler meselesi yine problemlili bir başka meseledir. İnsanın bedenini diriltmesi konusunda üretilen bu teori, dünyadaki bedenini iadesi düşüncesine karşı muarızların, çocukluktan ölüncüye kadar beden sürekli olarak değişmektedir. Dolayısıyla diriltilecek olan beden hangi durumdaki, hangi çağdaki bedendir, sorularına karşı bir çıkış yolu olarak görülse de bir varsayımdan öte bir şey değildir. Zira insanın bedenini haşrinin dünyadaki bedenini iadesi durumunda hangi yaştaki, hangi çağdaki bedenini iade edileceği ya da dağılmış olan bütün cüzlerinin mi, yoksa belli bir bölümünün mü, belli bir bölümünün ise hangi bölümün iade

¹⁴³ Şerif, *a.g.e.*, s.332.

¹⁴⁴ İzmirli, *a.g.e.*, s.194.

¹⁴⁵ Bilmen, Ömer Nasuhi, *Muvazzah İlmî Kelâm*, Bilmen Yay., İstanbul 1972, s.320; Sâbuni, *a.g.e.*, s.185; Fuzûlî, *a.g.e.*, s.69.

¹⁴⁶ Taftazani, *Şerhu'l-Akaid*, s. 254; Nesefî, *a.g.e.*, s.64; Harputî, *a.g.e.*, s.277-278; Fuzûlî, *a.g.e.*, s.71.

edileceği gibi ciddi düşünsel problemler, bunu savunan kelamcılarının karşısında durmaktadır. Kelamcılara, insanın başlangıçta yaratıldığı asli cüzlerin olduğu ve bunların hiçbir zaman değişmediği, bir insanı başka bir canlı yese bile onun asli cüzlerinin kaybolmadığı düşüncesi bu sorulara cevap vermenin en çıkar yolu olarak görünmüştür.¹⁴⁷

Öte yandan bedenimizi oluşturan atomlar mütemadiyen ve her üç beş yılda bir bütünüyle değişmektedir. Aralıksız devam eden bu değişimde kaybolan unsurların yerini yenileri almaktadır. Bu unsurlar arasında iadeye daha lâayık olan hangisi olacaktır? Diriliş bedenini oluşturacak unsurların ölüm anında bedende bulunan unsurlar olduğunu söylemek mümkün görünmemektedir. Böyle bir şeyi kabul ettiğimiz takdirde, ölüm anında kör, kötürüm ve bazı organları eksik olanların o şekilde diriltilmeleri durumu ortaya çıkacaktır. Yine dirilişin hangi yaşta olacağı problemlidir. Çünkü 30 yaş olduğu söyleniyor. Bu durumda 30 yaştan sonraki tecrübelerimiz yok olacaktır.¹⁴⁸

Aynı bedenle dirilişte problem olduğunu görünce, benzer bedenle diriliş teorisi geliştirmiş olanlar da vardır. Gazali bu konuda bütün cevher ve arazlar yok edilip hepsi de mi iade edilecektir yoksa cevherler bırakılıp sadece arazlar yok edilecek ve sonrasında yalnız bu arazlar mı iade edilecektir? sorusuna karşılık olarak şöyle cevap verir: “Şeriatta mümkün şeylerden birisinin tâyinine dair kesin bir delil olmadığını dolayısıyla iki şıktan birisi arazların yok olması ve insan cisminin de toprak şeklini alarak kalmasıdır. Böylece insandan hayat, renk, rutubet, terkip ve şekil gibi arazların özelliklerinden olan bütün hususlar zail olmuş olur. Bu insanın daha sonra iade edilmesi, yeniden diriltilmesi, kendisine bu arazların aynen veya benzerlerinin iade edilmesi anlamını taşır.”¹⁴⁹ Gazali burada çok çelişkili bir tutum gösteriyor. Aynı anda hem aynen iadeden bahsediyor hem de benzer bir şekilde oluşacak iadeden söz ediyor. Halbuki Allah’ın yasalarında değişiklik görülmez. Allah bazı kullarını aynı bedenle diriltecek, bazı kullarını ise benzer bedenle diriltecek olursa öteki dünyada büyük karışıklıklara neden olur. Gazali bu diriliş teorilerini geliştirirken tutarsız ifadeler kullanmıştır ve net bir görüş ortaya koyamamıştır.

¹⁴⁷ Mert, *a.g.e.*, s.112.

¹⁴⁸ Koç, Turan, *Ölümsüzlük Düşüncesi*, İz Yay., İstanbul 1991, s.172-173

¹⁴⁹ Gazali, *İktisad*, s.159.

Bunun yanı sıra, benzer bir beden verileceği görüşünde en önemli problem, bu dünyadaki insanın adeta bir kopyası olarak meydana getirilen kişi, onun bu dünyadaki orijinalinin birbiriyle nasıl özdeşleştirileceği hususu olmaktadır. Yani, öte dünyadaki bedenler yeni bedenler olacaksa, bu takdirde yeni bedenlerin eski bedenlerle hiçbir bağlantısı bulunmayacak demektir. Bu durumda çok sayıda kişinin faraza Ahmet olduğunu söylememizi mümkün kılacaktır. Sonuç olarak bu insanların karakter ve kafa yapısı itibarıyla Ahmet'inkine benzer özelliklere sahip olduklarını söylememiz mümkün olsa bile, bunların özdeş olduklarını söylememiz mümkün olmayacaktır.¹⁵⁰

d. İnsanın yeniden yaratılması durumunda onun kişisel kimliğini koruması zorunludur. Çünkü ahirette yeniden yaratılan insanın, dünyada yaşamış, birtakım sorumlulukları yüklenmiş ve bunun bilincinde olarak dünyada yaptıklarının hesabını vermeye hazır şekilde yeniden yaratılması gerekmektedir. Bu, öncelikle Allah'ın kudreti açısından imkansız olan bir şey değildir. Ayrıca günümüzde genler üzerinde yapılan araştırmalar göstermektedir ki, canlılara ait bütün bilgiler genlerde şifrelenmiş biçimde saklıdır. Buna, büyük bir ihtimal ile insanın inşa edilmiş kimliği de dahildir. Yani, zaman ve mekan süreci içinde insanın aldığı karakteristik durumlar da bir biçimde genlerde muhafaza edilmektedir. Nitekim, karakteristik durumların nesilden nesile geçmesi de bu genetik muhafaza ile alakalıdır. Genlerin dizilişine ait bu şifreler Allah tarafından bilinmekte ve muhafaza edilmektedir. İnsanların temel yapı maddelerinin aynı, farklılığı meydana getiren şeyin genetik şifrelemedeki farklılık olması ve her şeyin kaydedilmesi göz önüne alınırsa kişisel kimliğin korunması sıkıntı olmaktan çıkacaktır.¹⁵¹ Kur'an'ın anlattığı olgulara bakıldığında da kişisel kimliğin mutlak olarak korunacağı açıktır. İnsan da dünyada işlediği fiilleri bizzat kendisinin işlediğinin bilincine sahip olacaktır. Fakat, insanın yeniden yaratılışındaki mahiyetinin bilgisine sahip olmadığımız gibi, onun yeniden yaratılışında kişisel kimliğinin nasıl korunacağını bilgisine de sahip değiliz. Çünkü Kur'an insanın mutlak olarak yeniden yaratılacağından bahsederken insanın yeniden yaratılışındaki ontolojik mahiyetinden söz etmez. İnsanın mutlak olarak diriltileceğini vurgulayan ayetler bu diriltmenin nasıllığını açıklamamakta fakat, bu dirilişin yeni diriliş ve bilinmeyen tarzda olduğunu belirtmektedirler:

¹⁵⁰ Koç, *a.g.e.*, s.184.

¹⁵¹ Mert, *a.g.e.*, s.119.

“Dediler ki: Biz kemikler haline geldikten, ufalanıp toprak olduktan sonra mı, sahiden biz mi yeni bir yaratılışla diriltileceğiz?”¹⁵²

“...Dilerse sizi götürür ve yepyeni bir halk getirir”¹⁵³

Bu ayetlerdeki yeni, yaratmanın sıfatıdır. Öyleyse ahiretteki yaratılışımız bu dünyadaki yaratılışımızdan farklı olacaktır. Zaten insanın yeni fizik kanunlarının geçerli olacağı bir düzenlemede, bu kanunlara uyum sağlayacak bir organizmaya sahip olması kaçınılmazdır.¹⁵⁴

Netice olarak dirilişin vukuu ile ilgili ileri sürülen teorilerin hiçbir kesinliliğinin olmadığı görülmektedir. Çünkü dirilişin ister ruh, isterse beden olarak gerçekleşeceğini kabul edelim, kişisel kimlik konusunda problemler ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla biz dirilişi ruh-beden ikilemi olarak ele alamayız. Dirilişin, organizmasal bir bütünlük olarak vukuu bulacak olması daha doğru gözükmele birlikte, dirilişin maddi yönü hakkında bir şey söyleyemeyiz. Dirilişteki amaç, kişiliğin; yani ben'in muhafaza edilmesidir. Ben olacaktır ki, kişi yaptıklarının karşılığını versin. Çünkü dünyada yaptıklarımızın karşılığı ahirette verilecektir. Bu durumda ben'in; yani kişisel kimliğin muhafaza edileceği kesindir. Zaten önemli olan ben, yani kişisel kimliktir. Çünkü maddi kişilik geçici ve pek de önemli olmayan bir unsurdur. Muhtemelen öte dünyada kişi amelini bırakıp da şekil ve şemaliyle ilgilenecek bir durumda olmayacaktır.

3. AMELLERİN TARTILMASI

Bu dünyada yapılanların karşılığı ahirette alınacağı için bu olayın adaletli bir şekilde terennüm edebilmesi için hesabın görülmesi gereklidir. Kur'an için ahiret günü verilecek son hüküm, çok yönlü ve temel sebeplerden dolayı oldukça önemlidir. Birincisi, Kur'an için gerçekliğin temel yapısı olan ahlak ve adaletin temini, insan davranışlarının keyfiyeti, son mahkeme huzurunda değerlendirilmekle olur. Çünkü gerçek adalet ve eşitlik sadece bu hayatta olup bitenlerle gerçekleştirilemez. İkincisi, hayatın gayeleri hiç şüphe götürmez bir şekilde açıklığa kavuşturulmalıdır ki, böylece insan, ne için çalıştığını açıkça görebilsin ve hayatın gerçek gayelerinin neler olduğunu anlayabilsin. Amellerin tartılması bu noktayı

¹⁵² İsra 17/49

¹⁵³ İbrahim 14/19

¹⁵⁴ Yar, *a.g.e.*, s.203-204.

varsaydığı ve ona bağlı olduğu için Kur'an'ın haşr fikri açısından çok önemlidir. Üçüncü önemli sebep ise, insanlar arasındaki tartışmaların, ayrılıkların ve anlaşmazlıkların kesin bir şekilde sonuçlanması fikridir. Çoğu zaman insanlar arasında vuku bulan farklılıklar, bencillik ya da toplumsal çıkarlar ve katı gelenekler ya da aşırı fikirler bir takım harici etkenler tarafından kirletilmektedir. İnsan ahlâkının en hastalıklı yönü ise, insanın sık sık kötü vasıtalar ve harici motivasyonlar kullanarak da iyilik yapmasıdır. İşte kıyamet günü insanın tüm içyapısı şeffaf bir şekilde ortaya dökülerek görüleceği için, bütün bu motivasyonlar da aynı şekilde ortaya dökülecektir. Fakat bunun ötesinde hak ve hakikatin ortaya çıkacağı kıyamette kendini bütün açıklığı ile gösterecektir.¹⁵⁵

Hesabın görülmesi insanlar ve Kur'an açısından adaletin temini için hem akıl hem de vahiy olarak vukuu kesin olmakla birlikte, keyfiyeti konusunda Kur'an ayetlerinin farklı tevil edilmesinden ötürü, insanlar arasında ihtilafların oluşmasına neden olmuştur. Söz konusu ayetler şunlardır:

*“Kıyamet günü için adalet terazileri kurarız. Hiç kimseye bir haksızlık edilmez. Bir hardal tanesi ağırlığınca da olsa onu getiririz. Hesap gören olarak biz yeteriz”*¹⁵⁶

*“Kimin tartıları ağır gelirse, o memnun edici bir hayat içindedir. Kimin tartıları hafif gelirse onun anası (gideceği yer) hâviye (uçurum)dur.”*¹⁵⁷

*“O gün tartı tam doğrudur. Kimin tartıları ağır gelirse, işte onlar kurtulanlardır. Kimin tartıları hafif gelirse, işte onlar ayetlerimize haksızlık etmelerinden ötürü kendilerini ziyana sokanlardır.”*¹⁵⁸

Ayetlerde ifade edilen tartının keyfiyeti konusunda bazıları dünya terazilerine benzetmenin mümkün olmaması nedeniyle, sadece amellerin miktarını tespiti yarayan bir şey olduğunu söyleyerek bu konuda fikir beyan etmemektedirler.¹⁵⁹

Mutezile ise, amellerin tartılmasının mümkün olmayacağını kabul eder. Mutezile'ye göre; Kur'an'da bahsedilen tartı itibari olup, adalete riayet manasındadır. Hakikatte olan bir aletle olan tartı değildir. Çünkü ameller arazdırlar.

¹⁵⁵ Rahman, Fazlur, *Ana Konularıyla Kur'an*, Ankara Okulu Yay., Ankara 1999, s.179-180.

¹⁵⁶ Enbiya 21/47

¹⁵⁷ Karia 101/6-9

¹⁵⁸ Araf 7/8-9

¹⁵⁹ Sabuni, *a.g.e.*, s. 186 ; Harputi, *a.g.e.*, s.280.

Tartıdaki ağırlık ve hafiflik ise cevherdir. Dolayısıyla gerçek anlamda aletlerle tartılamaz.¹⁶⁰

Mutezile'ye cevap olarak da amellerin sayfalar üzerinde tartılacağı ve iyiliklerin nurani cisimlere, kötülüklerin karanlık cisimlere dönüşerek tartının mümkün olacağı ifade edilir.¹⁶¹ Öyle ki mizanın iki kefesi ve bir ibresi (dili) bulunan hissi (duyularla algılanan) bir şey olduğu da düşünülmektedir.¹⁶² Bu ifadelerden anlaşıldığına göre, bu dünyadaki tartıyla aynı düşünülmüştür. Halbuki ayetlerde ifade edilen tartıyla bizim bildiğimiz tartı aynı anlamı ifade etmez. Mücahid, A'meş ve Dahhak'a göre mizanların ağır ve hafif gelmesi deyimleri, amellerin kendilerinin bir değer taşıması veya taşınamaması, o gün adaletin tam yerini bulacağı anlamındadır. Çünkü ameller tartılacak cinsten şeyler değildir ki, teraziye konulup tartılsın. Asıl amaç, amellerin birbiriyle karşılaştırılıp, iyi ve kötülerin ayırt edilmesidir.¹⁶³

Nitekim vezni böyle açıklamak lügate uygundur. Deliller de bunu gerektirir. Alış verişte adalet, ölçü ve tartı ile sağlandığından, veznin adaletten kinaye olması uzak bir anlam taşımaz. Bir adamın başkası yanında kadir ve kıymeti yoksa falanın falan yanında hiçbir ağırlığı yoktur, denilir. Gerçekte kastedilen onun tartısı değil, manevi değeridir. Yapılan işlerin kendileri yok olmuş, sonuçları kalmıştır. Amellerin bizzat kendileri var olsa bile, bunlar terazi ile tartılacak türden maddi şeyler değildir. Mizandan maksat adalettir. Gerçekte ayette kastedilen bakkal terazisi gibi bir alet değil, kişinin ahlaki değerini, iyilik ve kötülüklerini belirleyen manevi ölçüdür. Bunlar ilahi adaleti sembolize eden mecazi söylemlerdir.¹⁶⁴ Allah insanlara alışa geldikleri, onların anlayabileceği bir dille hitap ediyor. Burada Allah insanlara amellerinin karşılığı öyle verilecek ki, bunun hardal tanesi ağırlığınca bile olması fark etmez. Çünkü insanlar bir şey alırken veya verirken işlerini tartıyla görürler ve bu tartının doğru olması çok önemli olup, zaten tartı yapılmasının amacı haksızlığı bertaraf etmektir. İşte Allah insanlara öte dünyada bir şey tartıyorcasına haksızlık yapılmayacağını, her şeyin adalet ölçüsünde vuku bulunacağını ifade ediyor.

¹⁶⁰ Abdulcebbar, *a.g.e.*, s. 735.

¹⁶¹ Cürcani, *a.g.e.*, VIII, 350; Taftazaani, *Şerhu'l-Mekasid*, V, 118; Tahavi, *a.g.e.*, s. 353; Pezdevi, *a.g.e.*, s. 230.

¹⁶² Tahavi, *a.g.e.*, s.351.

¹⁶³ Ateş, "Ahiret", 211.

¹⁶⁴ Ateş, "Ahiret", 211-218.

Bazıları bu amellerin defterlerde yazılı olduğuna ve bunların tartılacağına inandıkları için inananların kitaplarının sağlarından, inkârcıların ise sollarından veya arkalarından verileceğine inanmaktadırlar.¹⁶⁵ Amellerin defterlere yazılı olması, amellerin kayda alınıp korunmasından kinaye olduğunu bazıları düşünmektedirler.¹⁶⁶ Doğru olan da budur. Çünkü insanların hayatı boyunca yaptığı en küçük bir şeyi dahi kaydetmek, defterlere yazmak oldukça güç ve yazılsa bile sayfalar, ciltler dolusu bir kitap olur. Burada ifade edilen defterler ve yazma işi bizim müşahedemizin dışında olan bir şeydir. Allah bizim anlayabileceğimiz dille bize hitap ediyor. Çünkü biz olayları yazıyla kayıt altına geçirdiğimiz için Allah da bize her şeyin yazıldığını ifade etmekle hiçbir şeyin O'na gizli kalmadığını her şeyin kayıt altına alındığını haber vermektedir. Nitekim *“Andolsun insanı biz yarattık ve nefsinin ona ne fısıldadığını biliriz, biz ona şah damarından daha yakınız. Onun sağında ve solunda oturan iki alıcı (melek, onun yaptıklarını) kaydetmektir. İnsan hiçbir söz söylemez ki yanında (onu) gözetleyen, dediklerini zapt eden (bir melek) hazır bulunmasın”*¹⁶⁷ ayetlerinde de insanın her anının kaydedildiğini öyle ki yaptıklarını her an kayıt altına almak için iki meleği görevlendirdiği bildirilmektedir. Dikkat edilirse bu işle görevli olanlar insan değil, meleklerdir. Melekler ise insanlar gibi cisimler ve aletlerle iş görmezler. Dolayısıyla Allah'ın meleklerle verdiği güç ve nitelikleri sayesinde görevlerini yerine getirmektedirler. Bunu yaparken de başka şeylere ihtiyaç duymazlar. Yani ilâhi kanunun tezahürü burada da ortaya çıkmaktadır. Melekler bizim bilincimizin ve müşahedemizin dışında oldukları için onların kayıt sistemleri de bizim bildiğimizden farklıdır. İşte bu olayı insanların anlaması güç olduğu için Allah insanlara alışageldikleri usullerle anlatıyor. Allah bu kayıt altına alma olayını defterlerle sembolize etmektedir.

Fakat bazıları bunu kuru bir mantıkla anlayarak iki meleğin defterlere kaydettiğini ve kıyamet gününde de bu defterlerin kişilere verileceğini düşünmektedirler. Kişi yaptıklarıyla mutlaka o gün karşılaşacaktır. Fakat bu bizim bilmediğimiz bir sistemle olacaktır. Bu dünyanın kanunlarıyla öteki dünyanın kanunları aynı şekilde değildir. Fakat Allah bize öteki dünyayı anlayabilmemiz için bu dünyanın özellikleriyle anlatmaktadır. Çünkü öteki dünya bizim tecrübelerimizin

¹⁶⁵ Neseî, *a.g.e.*, s.64 ; Bilmen, *a.g.e.*, s.321.

¹⁶⁶ Harputî, *a.g.e.*, s.279.

¹⁶⁷ Kaf 50/16-18

dışındadır. Eğer Allah tecrübe etmediğimiz şeylerle bize haber verseydi hiç kimse bir şey anlamaz ve ilâhi mesajlar anlaşılacağı için yerine getirilmesi mümkün olmazdı. Oysa Allah ilâhi mesajları anlatırken herkesin anlayabileceği bir lisan kullanmaktadır.

Kitabın verilmesi mecazi bir ifade olmakla birlikte kitabın sağ ve sol taraftan verildiği de ayetlerde söz konusu edilmektedir:

*“Kimin kitabı sağından verilirse O, kolay hesaba çekilecek ve sevinçli olarak ailesine dönecektir. Kimin kitabı arka tarafından verilirse O, ölümü çağırarak ve alevli ateşe girecektir.”*¹⁶⁸

*“Sağın adamları (amel defteri sağ tarafından verilenler) ne uğurludurlar onlar! Solun adamları (amel defteri sol tarafından verilenler) ne uğursuzlardır onlar! Ve sâbıklar, (o inançta ve amelde duraklamadan) ileri geçenler! İşte o yaklaştırılanlar, nimet cennetlerindedirler.”*¹⁶⁹

Bu ayetlerde ifade edilen sağ ve sol taraftan kitap verilmesi, inananları ve inkar edenleri ifade etmektedir.

Araplar hayrın sağdan, şerrin soldan geleceğine inanırlardı. Bundan dolayı kitâbın sağ taraftan verilmesi uğur, sol taraftan verilmesi uğursuzluk sayılmıştır. Ashâbu'l-meymene: uğurlular veya amel defteri sağ taraftan verilmiş olanlar; ashâbu'l-meş'eme de uğursuzlar veya amel defteri sol taraflarından verilmiş olanlardır. Sâbıklar ise, önce inananlar, hayır işlerinde en ileri geçenler, en yüksek manevi dereceye erenlerdir. Birinciler müminler, ikinciler kâfirler üçüncüler de müminlerden en yüksek derece sahipleridir.¹⁷⁰ İbn Sina da ayette bahsedilen bu üç grubu şöyle açıklıyor: İleri geçenler, bilgi ve edimde olgun olanlardır. Bunlar nimet cennetlerinde en yüksek derecelere ulaşırlar. Üç evrenden akıl evrenine katılırlar. Yüce değerleri nedeniyle feleklerin nefislerine ya da cisimlerin pisliğine bitişmekten aşkındırlar. İşte ileri geçenlerin mertebesi budur. Sağın adamları orta mertebeyi oluştururlar. Bunlar feleklerin nefislerine yükselir. Öğeler evreninin kirlerinden arınmış olarak Tanrı'nın göklerde yaratmış olduğu ahu gözlüler, leziz yiyecekler ve hoş nağmelerle nimetlendirilirler. Solun adamları en aşağı mertebeye inmişlerdir.

¹⁶⁸ İnşikak 84/7-12

¹⁶⁹ Vâkıa 56/8-12

¹⁷⁰ Ateş, “Kıyamet”, XI, 443.

Bunlar gerçek anlamda karanlıklar içinde koşuşur, ögesel gök cisimlerinin arasında yuvarlanır, yok oluş yurdunda (cehennem) şaşkınlık içinde kalırlar.¹⁷¹ Görüldüğü üzere Allah amel bakımından insanları üç sınıfa ayırıyor. Neticede, öteki dünya bilinmeyen bir şey yani sürpriz değil, bizim yaptıklarımızın neticesidir. İşte Allah bizi yaptıklarımıza göre derecelendirip, öbür dünyada da yaptıklarımıza göre vasıflandırmaktadır.

4. ŞEFAAT

Şefaati kelimesi, şefaa kökünden türemiş olup, teki çift yapmak, yardım etmek, birini korumak, kurtarmak, aracı olmak anlamlarını ihtiva etmektedir.¹⁷² Genel olarak ise, günahkâr bir kimsenin affını Allah'tan dilemesi olarak ifade edilmiştir.¹⁷³

Bu konuda Eşari, Müslümanların Hz. Muhammed'in şefaati edeceğine dair görüş birliğine vardıklarını söyler. Fakat bu şefâatin salih müminlere mi, yoksa büyük günah sahiplerine mi olacağı konusunda fikir ayrılıklarının olduğunu ifade eder. Eşari, şefaatin müminlerin cennette derecelerinin yükseltilmesi için olacağını savunanların görüşlerini reddederek, Hz. Peygamber'in şefaatinin büyük günah işleyenler için olacağını iddia etmektedir.¹⁷⁴

Maturidi ve Pezdevi gibi Ehl-i Sünnet temsilcilerinin büyük çoğunluğu şefâatin alanını genişleterek Peygamberlerin, alimlerin, hayırlı kulların da büyük günah sahipleri için şefâati edeceğini ileri sürmektedirler.¹⁷⁵ Böylece şefaatin yetkisi bazı kullara da verilmiş olmaktadır.

Mutezile ise, Hz. Peygamber'in şefâati edeceğini kabul etmelerine rağmen burada Ehl-i Sünnet alimlerinden farklılık göstererek şefaatin büyük günah sahiplerine olacağını kabul etmeyerek, şefâatin cennette müminlerin derecelerini yükseltmek için yapılacağını düşünmektedirler.¹⁷⁶

Şefaati kabul edenler ayetleri delil olarak gösterip, bu ayetleri tevil yoluna gitmişlerdir. "*Gecenin bir kısmında, sana mahsus bir nafile namaz kılmak üzere*

¹⁷¹ İzmirli, *a.g.e.*, s.150-151.

¹⁷² İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, 8/184.

¹⁷³ Sabûnî, *a.g.e.*, s.214.

¹⁷⁴ Eşari, *a.g.e.*, s.101.

¹⁷⁵ Pezdevi, *a.g.e.*, s.234; Sabûnî, *a.g.e.*, s.170.

¹⁷⁶ Abdulcebbar, *a.g.e.*, s.688-689.

uyan; belki böylece Rabb'in seni, övülmüş bir makama ulaştırır.”¹⁷⁷ Ayette ifade edilen övülmüş makamın, Hz. Peygamber'e verilen büyük şefaath makamı olduğu belirtilmektedir.¹⁷⁸ Bu makamı, şefaath makamı olarak yorumlayanlara göre; Hz. Peygamber'e şefaath yetkisinin verilmiş olması, ona risalet görevinin verilmesinden daha yüksek bir makamdır. Kaldı ki bu şefaath yetkisini, Hz. Muhammed'den başkalarına da tanımaktadırlar. Görülüyor ki, söz konusu düşünce sahiplerine göre de şefaath yetkisi, risalet görevinin üstünde değil, onun ayarında bile olamaz. Yani şefaathin peygamber'e kazandıracağı ilave derece yoktur. Zaten yukarıda zikredilen ayetteki makam-ı mahmudun şefaath makamı olarak yorumlanması da ayetin anlamına uygun düşmemiştir.¹⁷⁹

Bunun yanı sıra şu ayetleri de delil olarak göstermektedirler. “Allah'ın razı olduğundan başkasına şefaath edemezler...”¹⁸⁰ Allah'ın izin verdiğiinden başka ifadesinden Allah'ın izin verdiklerinin de olduğunu ileri sürmektedirler.¹⁸¹ *Yalnız Rahmân'ın huzurunda söz almış olanlardan başkaları şefâath edemezler.*¹⁸² “O gün Rahman'ın izin verip sözünden hoşlandığı kimseden başkasının şefaathı fayda vermez.”¹⁸³

Hz. Peygamber'in ahirette şefaath etmeyeceğini savunanların delili ise şu ayetlerdir:

“Artık onlara şefaathçilerin şefaathı fayda vermez”¹⁸⁴

“Ve öyle bir günden korkun ki, o gün hiç kimse kimsenin yerine bir şey ödeyemez. Kimseden şefaath de kabul edilmez, kimseden fidiye de alınmaz ve onlara hiçbir yardım yapılmaz.”¹⁸⁵

Görülüyor ki, Hz. Muhammed'in şefaath edeceğini bildiren bir ayet yoktur. Ancak birçok ayet bu doğrultuda yorumlanmıştır. “Onlar Allah'ın hoşnut olduğu kimseden başkasına şefaath edemezler...” ifadesinden Peygamberin şefaath edeceğine

¹⁷⁷ İsra 17/79

¹⁷⁸ Elmalılı, *a.g.e.*, V, 3194.

¹⁷⁹ Akbulut, Ahmet, *Nübüvvet Meselesi Üzerine*, Birleşik Yay. Ankara 1992, s.102-103.

¹⁸⁰ Enbiya 2/28.

¹⁸¹ Eşari, *a.g.e.*, s.101.

¹⁸² Meryem 19/87

¹⁸³ Taha 20/109

¹⁸⁴ Müddesir 74/48

¹⁸⁵ Bakara 2/48 .

dair hüküm çıkarırlar vardır. Oysaki burada şefaati kastedilen meleklerdir.¹⁸⁶ Zaten Allah, kitabında, kimin şefaati edeceğini bildirmemiş, doğru dinden ayrılıp, ancak bir takım bid'at, hayal ve hurafelerle uğraşıp da kendilerine şefaati edileceğini söyleyenleri şiddetle kınamış, huzurunda hiç kimsenin şefaate, hatta konuşmaya cesaret edemeyeceğini, ancak izniyle konuşanın da sadece doğruyu söyleyeceğini; yalancıları affettirmeye çalışmayacağını bildirmiştir. Kaldı ki, Kur'an'da şefaate cesaret edemeyeceklerini, Allah'ın razı olduğundan başkasına şefaati etmeyecekleri bildirilenler insanlar da değil, meleklerdir, İnsanların şefaatinde hiç söz edilmemiştir. Melekler dahi Allah'ın memnun olmadığı kimseye şefaati edemeyeceğine göre insanlar hiç edemezler.¹⁸⁷ Nitekim "Göklerde nice melek var ki, onların şefaati hiçbir işe yaramaz. Meğer Allah'ın dilediği ve razı olduğu kimseye izin verdikten sonra olsun"¹⁸⁸ ayetinde de meleklerin şefaatinde bahsetmektedir.

Aynı şekilde, "Kim güzel bir (işe) aracılık ederse, onun da o işten bir payı olur. Kim kötü bir (işe) aracılık ederse, onun da o işten bir payı olur. Allah her şeyi gözetip karşılığını verir"¹⁸⁹ ayeti ise savaş ile ilgilidir. Müminler Allah yolunda savaşa yardımcı olmaya, Peygamber'in yanında olmaya teşvik edilmektedir. Allah yolunda kim savaşa yardımcı olursa, bu güzel işten sevabını alır. Kim de savaştan geri kalarak ya da küfür ehline yardımcı olursa, o da bu kötülükten ceza görür. Bunun yanı sıra yardıma muhtaç birisine meşru biçimde yardımcı olmak da ayetin kapsamına girer. Aracılık etmek de bir işin yapılmasına yardımcı olmaktır. İyi bir işe yardımcı olan, o iyi işten manen pay alır. Kötü bir işin yapılmasına yardımcı olan da o kötülükten günah payını alır.¹⁹⁰ Yani, ayet dünyayla ilgilidir. Çünkü iyi ve kötü dünyaya ait kavramlardır. Bu da gösteriyor ki, dünya hayatında insanın, insana şefaati söz konusudur. Zira yapılan şefaati lehte vealeyhte sorumluluk doğurmaktadır. Kıyamet gününde ise, hiçbir beşerin diğerine şefaati söz konusu değildir. Buna Hz. Muhammed de dahildir.¹⁹¹

Müslümanların peygamberlerine şefaati yetkisi vermelerinin sebebi, insan psikolojisinden kaynaklanan kendilerinden olan peygambere duyulan daha çok

¹⁸⁶ Akbulut, *a.g.e.*, s.106-107.

¹⁸⁷ Ateş, Süleyman, *Kur'an-ı Kerim Tefsiri*, Yeni Ufuklar Neşr., İstanbul 1988, I, 144.

¹⁸⁸ Necm 53/26

¹⁸⁹ Nisa 4/85

¹⁹⁰ Ateş, *Kur'an-ı Kerim Tefsiri*, II, 654.

¹⁹¹ Akbulut, *a.g.e.*, s.108.

güven olgusu olsa gerektir. Halbuki beşer olmaları sebebiyle peygamberler de sorguya çekileceklerdir. “ *Kendilerine elçi gönderilmiş olanlara soracağız ve elbette gönderilen elçilere de soracağız.*”¹⁹² Netice olarak kıyamet gününde meleklerin Allah’ın izniyle insanlara şefaathetmeleri mümkündür. Çünkü onlar dünya hayatında da Allah’ın takip kuvvetleridir. Ancak peygamberlerin ve diğer şefaathet edecekleri iddia edilenlerin, insan olmaları ve bütün insanların da hesaba çekilmelerinden dolayı ister büyük günah sahiplerine olsun, ister Muhsinlerin cennetteki derecelerinin yükseltilmeleri için olsun, şefaathet edecekleri yolundaki görüşlerin Kur’anî anlayışa yabancı olduğunu görüyoruz.¹⁹³

Ayrıca şefaathet savunanlar herkese şefaathetin olacağından değil, bazı kimselere şefaathetin olacağından bahsederler. Oysa öte dünyada, ayrıcalık ve iltimas yoktur. Zaten insanlar bu dünyada kulların yaptığı rüşvet, iltimas, torpil ve ayrıcalık yüzünden sıkıntı çekmektedirler. Ahiret ise, bu dünyadaki ayrıcalıkların bitip herkesin hakkını aldığı bir yer olacaktır. Eğer orada da ayrıcalık yapılırsa, bu dünyadan hiçbir farkı kalmaz ve adalet yerini bulmamış olur. Hardal tanesi kadar olan amelin dahi karşılığının verildiği bir yerde nasıl olur da bazıları bundan istisna edilir. Bunun yanı sıra Allah’ın hoşnut olmadığı kimseye Allah yolundakilerin şefaathetmeleri mümkün değildir. Nitekim şefaathet edilecek olanlar, Allah’ın razı olduğu kimseler ise de muhtemelen onların şefaathete ihtiyaçları kalmayıp, Allah onların hatalarını affedecektir.

5. KEVSER

İslâmî literatürde havz, ahirette Peygamber’e tahsis edileceği bildirilen çok büyük bir havuzu; sözlükte çok, pek çok anlamında bir sıfat veya ırmak manasında bir isim olan kevser de yine Peygamber’e ayrılan, bütün cennet ırmaklarının kendisinden doğduğu büyük bir su kaynağını veya nehri ifade etmektedir. Arapça’da ayrı ayrı kullanılan bu iki kelime, Türkçe’de Havzı Kevser şeklinde bir tek terime dönüşmüş bulunmaktadır.¹⁹⁴

Kur’an’da havz kelimesi geçmemekte, kevser ise aynı adla anılan sürede bir defa zikredilmektedir. Kevser kelimesine Hz. Peygamber’e cennette bahşedilen nehir

¹⁹² Araf 7/6

¹⁹³ Akbulut, *a.g.e.*, s.108-109.

¹⁹⁴ Ertürk, Mustafa, “Havz-ı Kevser”, *T.D.V.İ.A.*, İstanbul 1997, XVI, 546.

anlamı verildiği gibi daha yaygın olarak kelime Resûlullah'a lütuf edilen nübüvvet, hikmet, ilim, çok sayıda ümmet, tevhit v.b. manevi nimetler şeklinde de yorumlanmıştır.¹⁹⁵

Mutezile Kevser havzını inkar etmiştir. Ehl-i Sünnet ise, Kevser havzının hak olduğu inancındadır. Bu Kevser havzı Hz. Peygamber için olup, müminlerden Allah'ın dilediği kimseler bunun suyundan içerler. Kevser havzı için birçok hadisi delil olarak öne sürmekle beraber en kuvvetli delilleri Kevser süresi olmuştur. “(Ey Muhammed) biz sana Kevser’i (bol nimet, ilim ve büyük şeref) verdik”¹⁹⁶ ayetinde ifade edilen Kevser’in, Kevser havzı ve cennetteki ırmak olduğu düşünülmektedir.¹⁹⁷

Abdullah İbn Abbas ise Kevser’i hayr-ı kesir (çok hayır, nimet) olarak açıklamaktadır.¹⁹⁸ Doğru olan da bu anlamın verilmesidir. Çünkü bu sürenin nuzül sebebi peygamberin düşmanlarından biri olan As b.Vail’in Peygamberle alay etmesidir. Hz. Peygamber’in oğlu Kasım öldüğünde Muhammed ebterdir (sonu kesik) diyerek Peygamber’i üzmüştür. Üzülen Peygamber’i teselli etmek amacıyla bu sure inmiştir.¹⁹⁹

Peygamber’e hitaben asıl sonu kesik olanın ona düşmanlık eden kimse olduğu ve Peygamber’in soyunun kesik olmadığı, çünkü peygamber’e çok nimet verildiği öyle ki Peygamber’in asla unutulmayacağı ve O’nu ümmetiyle şerefliendirdiği vurgulanmaktadır. Zaten Peygamber’in unutulması, soyunun kesilmesi mümkün değildir. İşte ayet Peygamber’e birçok nimet verildiğini hatırlatmaktadır. Bunların başında O’nun Allah tarafından bu ümmete Peygamber olarak görevlendirilmesi gelmektedir. Bu nimet üstelik diğer Peygamberlerden bir kat daha çoktur. Çünkü Hz. Muhammed’in son Peygamber olması sebebiyle kıyamete kadar tüm Müslümanlar O’nu temsil edip, O’nun adını anacaktır. Bunun yanı sıra ilim, şeref ve daha sayılamayacak birçok nimet verildiği hatırlatılarak Peygamber’in hiçbir zaman unutulmayacağını dolayısıyla onların sözüyle üzülmemesi telkin edilmektedir. Görüldüğü üzere, ayette ifade edilen Kevser’le akaid kitaplarında yer alan Kevser havzının hiçbir alakası yoktur. Tabi ki kevserin; yani bol nimetin içerisine ahirette

¹⁹⁵ Ertürk, *agm*, 546.

¹⁹⁶ Kevser 108/1

¹⁹⁷ Pezdevi, *a.g.e.*, s.233; Eşari, *a.g.e.*, s.102; Harputi, *a.g.e.*, s.285; Gölcük, *İslam Akâidi*, s. 293.

¹⁹⁸ Harputi, *a.g.e.*, s.285.

¹⁹⁹ Emiroğlu, M.Tahsin, *Esbab-ı Nüzul*, Uysal Kitabevi, Konya 1983, XIV, 226; Keskiöglü, Osman-Berki, Ali Himmet, *Hz.Muhammed ve Hayatı*, D.İ.B.Y., Ankara 1995, s. 77.

verilecek mükâfat da girebilir. Fakat ayette ifade edilen Kevser'in kuru bir mantıkla ahirette verilecek sadece bir ırmak veya havuz olması ayetin iniş sebebiyle de uygun düşmemektedir.

6-SIRAT

Sırat, köprü anlamında olup, İslam düşüncesine göre cehennem üzerinde kurulmuş, cennet ehlinin geçebileceği, fakat cehennemliklerin geçemeyip üzerinden ateşe düşeceği köprü olarak tarif edilmektedir.²⁰⁰

İslam düşüncesinde var olan bu inanç, Zerdüştlükte de Cinvat köprüsü adıyla görülmektedir. Zerdüştlükte var olan bu inanca göre: Ölümden sonra hesabı görülen ruhlar, Cinvat köprüsünden geçer. Köprü, hükmün sonucuna göre genişleyip, cehennem üzerinde kurulmuştur. Köprü, doğru kişilerin ruhlarının, üzerinden cennete gitmeleri noktasında geçişin rahat olması için genişler; fakat köprü, kötü ruhlu insanlar için ise, geçiş boyunca daralır ve bir ustra bıçağı ağzı veya kılıç ağzı gibi keskin hale gelir, bunun sonucu olarak yolunu şaşırarak ruh, toprağın derinliklerindeki cehennem çukuruna feci bir şekilde düşer.²⁰¹ Muhtemelen İslam düşüncesinde olan Sırat köprüsü, Zerdüştlükteki Cinvat köprüsü inancından etkilenmiştir. Görüldüğü üzere, Zerdüştlükteki Cinvat köprüsü, İslam düşüncesindeki Sırat köprüsüyle aynı özelliklere sahiptir.

Ehl-i Sünnet'e göre sırat, cehennemden üzerinden uzatılmış olan kıldan daha ince, kılıçtan daha keskin bir köprüdür. Bunun üzerinden herkesin geçeceği, öyle ki bu köprü'nün müminlerle münafıkları ayıracağı, müminler geçerken, münafıkların ateşe düşecekleri söylenmektedir. Bazı müminler bu köprüden yıldırım, bazıları rüzgar, bazıları da cins atlar gibi geçerken, münafıklar ise emekleyerek geçmeye çalışır ve ateşe düşerler. Kafirler ise köprüden hiç geçemeyip ateşe düşerler.²⁰² Yani, iyi ve kötü her insanın buraya uğrayacağı ileri sürülmektedir. Mutezile ise, sıratı köprü olarak değil, yol olarak tanımlamaktadır. Böyle bir köprüden geçmenin iyi insanlara eziyet olacağını belirterek sıratı inkar etmiştir. Sıratın yol manasında olduğu da “*Nimet verdiğin kimselerin yoluna. Kendilerine gazap edilmiş olanların ve*

²⁰⁰ Sâbûnî, *a.g.e.*, s.213.

²⁰¹ Oymak, İskender, *Zerdüştlük*, Elazığ 2003, s.174.

²⁰² Tahavi, *a.g.e.*, s.349; İbn Hümam, *a.g.e.*, s.41-42; Harputi, *a.g.e.*, s.286; Taftazani, *Şerhu'l-Akaid*, s. 257; Cürcani, *a.g.e.*, VIII, 349; Gazali, *İktisad*, s. 162-163.

sapmışların yoluna değil”²⁰³ ayetiyle delillendirmektedir. Bu yolun cennet ile cehennem arasında olup cennetliklerle cehennemliklerin ayrıldığı ifade edilmektedir.²⁰⁴ Zaten ayette açıkça ifade edilen yolla, sırat köprüsü olarak ifade edilen yol arasında hiçbir ilişki yoktur. Burada ifade edilen yol, doğruluk, ihlas, samimiyet, hidayet yani İslam üzerine dosdoğru hareket edenlerin yolu demektir. Yani ayette bahsedilen yol maddi niteliği olan, üzerinde yürünülen yol değildir. Buradaki yol, izlenilen metot anlamında olup mecazi bir söylemdir.

Sıratın cehennem üzerinde kurulu olup, herkesin oradan geçeceğine dair delil olarak gösterilip tevil edilen Meryem 19/71-72: *“İçinizden oraya gitmeyecek hiç kimse yoktur. Rabb’inin üzerine aldığı kesinleşmiş bir hükmüdür. Sonra korunanları kurtarıyoruz ve zalimleri öyle diz üstü çökmüş olarak bırakıyoruz”* ayetidir.²⁰⁵ *“İçinizden oraya gitmeyecek hiç kimse yoktur”* ibaresi farklı şekillerde yorumlanmıştır: Bazıları bütün insanların cehenneme uğrayacağını, ancak korunanların kurtarılıp, zalimlerin orada kalacağını iddia ederler. Halbuki, Enbiya 21/102-103: *“Onun uğultusunu duymazlar. Ve canlarının çektiği (nimetler) içinde ebedi kalırlar. O en büyük korku, onları asla tasalandırmaz.”* ayetleri müminlerin cehennemden uzaklaştırılmış olduklarını, cehennemin uğultusunu duymayacaklarını bildiriyor. Cehennemden uzak tutulan, onun uğultusunu duymayanlar, elbette cehenneme girmezler.²⁰⁶

Bazılarına göre ise, kıyamet gününde insanların hesaba çekilip kafirlerin ve suçluların cehenneme, korunan salih müminlerin cennete sevk edileceğini, yani müminlerin cehenneme gideceğini kabul etmemişlerdir. Kimine göre de cehenneme girme değil, yanına yaklaşma, çevresinden geçmedir. Cehennemin yanı, hesap görme yeridir. Korunmuşlar kurtulur, kafirler içine girerler.²⁰⁷

Ehl-i sünnet kelamcıları ise cehennem üzerinde kurulmuş olan köprüden geçme olarak yorumlayıp, herkesin oradan geçeceğini, müminlerin kurtulacağını, kafirlerin ise geçemeyip ateşe düşeceklerini ileri sürmektedirler.²⁰⁸

Halbuki söz konusu ayetteki hitap bütün insanlara değil, Kur’an’ın muhatabı olan inatçı kafir ve suçlularadır. Ayetin öncesine baktığımızda *“Rabbine andolsun ki,*

²⁰³ Fatıha 1/6-7

²⁰⁴ Abdulcebbar, *a.g.e.*, s.737-738.

²⁰⁵ İbn Humam, *a.g.e.*, s. 41; Tahavi, *a.g.e.*, s.350.

²⁰⁶ Ateş, “Ahiret”, 298.

²⁰⁷ Ateş, “Ahiret”, 299.

²⁰⁸ İbn Humam, *a.g.e.*, s. 41; Tahavi, *a.g.e.*, s.350.

onları ve şeytanları mutlaka toplayacağız, sonra onları diz çökmüş vaziyette cehennemde çevresinde bulunduracağız. Sonra, her milletten Rahman'a en çok karşı geleni ayıracağız. Sonra, elbette biz oraya girmeye kimlerin layık olduğunu daha iyi biliriz."²⁰⁹

İnkarcı suçluların durumunu belirttikten sonra yüce Allah, cehennemde çevresinde çöktürülecek o kafirlere hitaben: *"Sizin içinizden oraya gitmeyecek hiç kimse yoktur."* buyuruyor. Söz inkarcı cemaatle, onların liderleri üzerinde dönmektedir. İşte, ayet inkarcıların, liderleriyle birlikte cehenneme getirileceklerini, fakat korunan kimselerin cehennemden kurtarılacağını belirtmektedir. Asıl amaç, kafirlerin uyarılmasıdır. Bundan bütün insanların cehenneme gideceği anlamını çıkarmak, Kur'an'ın ruhuna terstir.²¹⁰

Ayrıca bahsedilen kıldan ince, kılıçtan keskin bir köprüden geçmek oldukça ürkütücü bir durumdur. Bunu düşünen müminleri, bu durum tedirgin etmekte, inanmalarına rağmen böyle bir sıkıntıya sokulmaları, onların dini düşüncelerinde sarsıntılar olmasına sebebiyet vermektedir. Bunların yanı sıra, böyle bir köprüün varlığına delil olabilecek hiçbir karine olmayıp, ayetler zoraki tevil edilmiştir. Kaldı ki Allah kâfirleri zaten biliyor ve doğrudan cehenneme atar, onları cehenneme atmak için böyle bir köprüye ihtiyaç yoktur. Müminlerin de salih kullar olduğunu bildiği halde böyle bir köprüden geçmelerine gerek yoktur.

7- CENNET VE CEHENNEM

Dünya, lezzet ve elem bir arada birbirine karışık olarak bulunmasından, ahiret ise, bütün lezzetlerin bir tarafta (cennette), bütün elemelerin de diğer bir tarafta (cehennemde) toplanmasından ibaret olup, cennet müminlerin ikametgâhı, cehennem ise kâfirlerin ikâmetgâhıdır.²¹¹ Yani cennet bu dünyadaki amellere karşı ahirette verilecek olan mükâfat, cehennem ise bu dünyadaki amellere karşı ahirette verilecek olan ceza yeridir. Bu konuda hem fikir olunmasına rağmen cennet ve cehennem hakkında çeşitli fikirlerin olduğu görülmektedir. Cennet ve cehennem hakkında özellikle görüş ayrılığı olan iki konu cennet ve cehennemde şu anda mevcut olup

²⁰⁹ Meryem 19/68-70

²¹⁰ Ateş, "Ahiret", 299-300.

²¹¹ Fuzulî, *a.g.e.*, s.72-73.

olmadığı diğeri ise ebediliği konusudur. Bu nedenle bu iki konuyu farklı başlıklar halinde inceleyeceğiz.

a- Cennet ve Cehennem Şu Anda Mevcut mudur?

Mutezile cennet ve cehennemin ceza gününden önce yaratılmasında bir fayda olmadığı için, her ikisinin de kıyamet günü yaratılacağını belirtirken,²¹² Mutezile'den el-Cubbaî ve Ebu'l-Hüseyin Basrî cennet ve cehennemin şu anda var oldukları konusunda Ehl-i Sünnet'e muvafakat etmişlerse de, halkı mevcut olmayan ıssız cennet ve cehennemin yaratılmasının abes olacağından hareketle neticede cennet ve cehennemin şu anda mevcut olmalarını inkar etmişlerdir.²¹³

Ehl-i Sünnet ise, cennet ve cehennemin yaratılmış olup şu anda mevcut olduğunu belirterek bu görüşünü ise, cennet ve cehennem ile ilgili ayetlerdeki mazi kipinden ve Adem ile Havva kıssasında bahsi geçen cenneti delil olarak kabul etmektedirler. Söz konusu delil olarak gösterilen âyetler şunlardır:

*“Rabbinizden bir bağışa ve genişliği göklerle yer arası kadar olan, takvâ sahipleri için hazırlanmış bulunan cennete koşun!”*²¹⁴

*“Kâfirler için hazırlanmış ateşten sakının”*²¹⁵

Bu âyetlerde mazi sigasıyla yani cennet ve cehennemin hazırlanmış bir halde bulunduğunu âyetin zahirinden bunu anladıklarını belirtmektedirler.²¹⁶

Halbuki cennet ve cehennem hakkındaki nitelemelerde mazi kipinin kullanılması bu ikisinin yaratılmış olduğuna işaret etmez. Çünkü Kur'an'ın üslubu içerisinde ahiretle ilgili olayların mazi kipiyle anlatılarak anlatıma akıcılık unsurunun katıldığı bir gerçektir.²¹⁷

Bu ayetlerin yanı sıra delil gösterilen diğer ayetler şunlardır:

“Dedik ki : Ey Âdem, sen ve eşin cennette oturun, ondan dilediğiniz yerde bol bol yiyin, ama şu ağaca yaklaşmayın, yoksa zâlimlerden olursunuz. Derken Şeytan onları (n ayağını) oradan kaydırды, içinde buldukları (nimet yurdu)ndan çıkardı.

²¹² İbn Hümam, *a.g.e.*, s.42; Taftazani, *Şerhu'l-Akâid*, s.258.

²¹³ Harputi, *a.g.e.*,s.284.

²¹⁴ Âl-i İmrân 3/133

²¹⁵ Âl-i İmrân 3/131

²¹⁶ Sâbûnî, *a.g.e.*, s. 186; Pezdevi, *a.g.e.*, s. 237-238; İbn Hümam, *a.g.e.*, s. 42; Taftazani, *Şerhu'l-Akâid*, s. 258; Tahavî, *a.g.e.*, s.354.

²¹⁷ Yar, *a.g.e.*, s.199.

*Dedik ki: Birbirinize düşman olarak inin. Sizin yeryüzünde kalıp bir süre yaşamanız lâzımdır.*²¹⁸

*“Dedik ki: “Ey Âdem bu, senin ve eşinin düşmanıdır. Sakın sizi cennetten çıkarmasın, sonra yorulursun. Şimdi burada acıkmayacaksın, çıplak kalmayacaksın. Ve sen burada susuzmayacaksın, kuşluk vakti güneşinden etkilenmeyeceksin. Nihayet Şeytan ona fısıldayıp: “Ey Âdem sana ebedilik ağacını ve yok olmayacak bir hükümranlığı göstereyim mi? Dedi. O ağaçtan yediler. Böylece kendilerine kötü yerleri göründü. Üstlerini cennet yaprağıyla örtmeğe başladılar. Âdem, Rabbi'nin (buyruğu)na karşı geldi de şaşırđı. Sonra Rabbi onu seçti, tevbesini kabul etti, yola ilette.”*²¹⁹

Âdem ile Havva kıssasında onların cennette iskan edilmeleri daha sonra ağaçtan yemeleriyle oradan çıkarılmaları cennetin bu dünyada var olduğunun bir delili olduğđ, dolayısıyla cehennemsiz cennetin yaratılmayacağından hareketle cehennemin de şu anda mevcut olduğđna bu ayetleri karine olarak göstermektedirler.²²⁰ Ayrıca ayetlerde Âdem ile Havva'nın cennetten çıkarsa bedbaht olacağı, cennette kaldığı müddetçe acıkmayacağı, çıplak kalmayacağı, susamayacağı ve güneşin sıcağında kalmayacağı haber verilmektedir. Bütün bunların Adn cennetlerinin sıfatları olup, dünya bahçelerinin nitelikleri olmadığı ve Hz. Adem'in Adn cennetlerinde kaldığı ileri sürmektedirler.²²¹

Görüldüğü üzere Adem'in bulunduğu cennetin ebedi cennet olduğđ düşünölmektedir. Oysa Kur'an'ın birçok yerinde insanın şu topraktan yaratıldığı, kesin bir biçimde ifade edilir:

*“Sizi ondan (şu topraktan) yarattık, yine ona döndüreceğiz ve bir kez daha ondan çıkaracağız”*²²²

*“... Onu topraktan yarattı.”*²²³

Bu ayetlerde ifade edildiğı gibi Âdem şu dünyada yaratılmıştır. İnsan şu topraktan yaratıldığına göre demek ki Âdem'in yaratıldığı cennet bu dünya cennetlerinden biridir. Allah Âdem'i yeryüzünde yaratmıştır ki onu ve soyunu

²¹⁸ Bakara 2/35-36

²¹⁹ Tâhâ 20/117-122

²²⁰ Taftazani, *Şerhu'l-Mekasid*, V, 108-109.

²²¹ Pezdevi, *a.g.e.*, s.238.

²²² Tâhâ 20/55

²²³ Âl-i İmrân 3/59

yeryüzünün halifeleri (birbirlerinden üreyen insanlar, hükümdarlar) yapsın. Çünkü yaratılmanın asıl amacı hâlifeliktir.²²⁴

Eğer Âdem'in bulunduğu cennet, huld (ebedi) cennet olsaydı, orada zaten ebediyet içinde bulunduğundan Âdem'in ebediyet aramasına lüzum yoktu. Halbuki Âdem, ebediyete ermek için yasak ağacın meyvesinden yemiştir. Eğer bu cennet ebedi cennet olsaydı oradan çıkılmaz ve şeytan oraya giremez ve günâh işlenmezdi. Çünkü Kur'an'da cennet doğru hareket edenlerin, ne saçmalamaya ne de günâha sokmayan bir kadehten iştahla içecekleri yer olarak nitelendirilmektedir. Tûr 52/23: “Orada bir kadeh kapışurlar ki içinde ne saçmalama var, ne de günâha sokma.” Demek ki ebedi cennette günâh işlenmez. Halbuki Âdem'in bulunduğu cennette günâh işlenmiş, Allah'ın emrine karşı gelinmiştir. Nitekim Ebu Müslim el-İsfahâni, Âdem ve İblis'in bulunduğu cennetin, dünya cennetlerinden (bahçelerinden) biri olduğunu ifade etmektedir. Bunların yanı sıra ayette yer alan “*ihbitû*” ininiz fiilinin kökü olan “*hübut*” yüksek bir yerden aşağıya inmek, yokuştan aşağıya doğru gitmek anlamındadır. İsrâil oğullarına “*ihbitû misran*” kente ininiz buyurulmuştur. Buna göre Âdem'in yaratıldığı cennetin, bir tepe üstünde bulunması Âdem'in oradan düzlüğe inmesine hübut denmesi gayet uygundur.²²⁵

Bu konuya M. İkbâl şu yorumu getirmektedir: Âdem hikayesindeki cennet insanın pratik olarak çevresiyle münasebet kuramadığı, dolayısıyla ferdi ihtiyaçları hissetmediği bir durumu gösterir. İnsanın bu ihtiyaçları hissetmesi insanın kültürünün başlangıç noktasını işaretler. Demek ki Âdem'in cennetten inmesi hikayesinin, insanın bu gezegende ilk kez görünmesiyle bir ilgisi yoktur. Bunun gayesi, insanın içgüdüye bağlı istekten itâat ve isyâna kâbiliyetli, bilinçli isteğe, irâde hürriyetine, yani insan benliğine kavuşmasını anlatmaktır.²²⁶

Ayetlerden de anlaşıldığı gibi cennet ve cehennem şu anda mevcut olmayıp, aksini ispat etmek için ileri sürülen ayetler de zoraki tevilden öteye gidememektedir. Hem nakli hem de akli açıdan cennet ve cehennem şu anda var olması konusunda hiçbir karine yoktur. Çünkü Allah, insanların özgür iradeleriyle hareket etmeleri, yeryüzünü imar etmeleri, Allah'ın buyruklarını yerine getirmeleri için dünya hayatını insanlara bahşetmiştir. Bu dünyada yapılanların karşılığını vermek ve Allah'ın

²²⁴ Ateş, *Kur'an-ı Kerim Tefsiri*, I, 131-132.

²²⁵ Ateş, *a.g.e*, I, 132.

²²⁶ Ateş, *a.g.e*, I, 132.

insanların yaptıklarına karşılık adaletini gerçekleştirip yarattığı her kula iyi veya kötü hakkını vermek için ise ahiret hayatını yaratacaktır. Dolayısıyla dünya ve ahiret hayatına bir sebep- sonuç ilişkisi içerisinde bakarsak, dünya birinci öncelik yani sebep, ahiret ise ikinci öncül olan sonuçtur. Sebep gerçekleşmeden sonucun olması imkânsızdır. Yani bu dünya hayatının sonucu ahiret hayatı başlayacaktır.

Ayrıca ahirette dünya cennet ve cehennem olarak yeniden düzenlenir. Kıyamet gününde yer başka yeryüzü gökler de başka göklere dönüştürülmektedir. Değiştirme (tebdil) yoktan var etmeden (icad) farklıdır. Tebdil, varolanın mahiyetinin ve şeklinin değiştirilmesi iken, yoktan var etme bir şeyin mahiyet ve şekil olarak varlık sahasına geçişidir. Dünyanın ve göklerin değiştirildikten sonraki mahiyetlerinin ne olacağı ise açıklanmamakta, muhatapların bilgi seviyeleri ve kavrayışları dikkate alınarak gizemliliğini korumaktadır.²²⁷ Dünya üzerindeki değişim sonucu ahiretin vuku bulacağı şu ayetlerde ifade edilmektedir:

*“O gün yer başka yere, gökler de başka göklere değiştirilir. Hepsi tek ve kahredici Allah’ın huzurunda durur.”*²²⁸

*“Sana dağlardan soruyorlar. De ki; Rabbi’ m onları (kül) gibi ufalayıp savuracak! Yerlerini boş, dümdüz bırakacaktır. Orada ne bir eğrilik ne de bir tümsek görmeyeceksin.”*²²⁹

Bu ayetlerde bahsedildiği üzere gökler ve yer dağıtılıp başka gök ve yerlerle değişecek. Yani kıyamet kopacak, bu dünyanın arzı ve seması yerine Âhiret arzı ve seması kurulacaktır.²³⁰ Kur’an’ın kıyamet ve ahiret konusuyla ilgili öğretisine göre dünyanın sonu evrenin fiziksel olarak yok oluşu anlamına değil, insanın şimdiden tasarlayamayacağı bir mahiyette, her şeyi içine alan toplu ve kökten bir değişime, dönüşüme uğraması anlamına gelmektedir.²³¹

Nitekim İbn Tufeyl de evrenin bir biçim değiştirmekten ibaret olduğunu şöyle ifade eder: “Her ne kadar duyulur dünya Tanrısal evrene bağımlı ve onun gölgesi, tanrısal evren duyulur dünyadan bağımsız ve aşkın ise de yokluğunu varsaymak mümkün değildir. Çünkü duyulur dünya tanrısal evrene bağımlıdır. Bu nedenle onun

²²⁷ Yar, *a.g.e.*, s.199.

²²⁸ İbrahim 14/48

²²⁹ Tâhâ 20/105-107

²³⁰ Elmalılı, *a.g.e.*, V, 3032.

²³¹ Esed, *a.g.e.*, s. 640; Rahman, Fazlur, *a.g.e.*, s. 174.

bozuluşu biçim değiştirmekten başka bir şey değildir. Yoksa tümüyle yok olması demek değildir.²³²

Kur'an, kâinatın mahvedilmesinden değil, tam aksine onun yeni hayat biçimleri ve yeni varlıkların yaratılması için yeni bir düzenlemeye tabi tutulmasından ve sureten tebdilinden bahsetmektedir. Nitekim, "*O'nun zatından başka her şey helâk olacaktır*"²³³ ve "*Yeryüzünde bulunan her şey yok olacaktır. Yalnız Rabbi'nin celâl ve ikrâm sahibi yüzü (zâtı) bâki kalacaktır*"²³⁴ gibi ayetler, her şeyden önce kainat hakkında değil, sadece kainatın içinde olanlar hakkında bilgi vermektedir. Diğer taraftan bu gibi ayetler Allah'ın mutlak izzet ve celâlini tasvir etmektedir.²³⁵

Yorumlamaya çalıştığımız ayetler açıkça gösteriyor ki, cennet ve cehennem şu anda mevcut olmayıp, kıyametin kopuşuyla bu dünya düzeninin değişimi ile yine bu dünya üzerinde kurulacaktır. Yeryüzü yok olmayacak, fakat büyük bir değişime uğrayacaktır. Bu durum zaten ayetlerde, dağların ufalanması, yıldızların sönmesi ve yerin dümdüz olacağı belirtilerek yeryüzünün bütünüyle değişeceği bildirilmektedir. Dolayısıyla bu dünyanın yerine ahiret yurdu kurulacaktır. Yani zannedildiği gibi ahiret başka bilinmeyen bir mekânda değil bu dünya üzerinde; fakat dünya kanunları ve düzeni değil, başka bir âlem olan ahiret kanunları ve düzeniyle var olacaktır. Tabii olarak ahiret hayatının vakti dünya düzeninin sona ermesi ile başlayacaktır. Neticede ahiret şu anda kimsenin tecrübe etmediği ve hakkında ancak vahiy doğrultusunda bilgi sahibi olduğumuz bir âlemdir.

b- Cennet ve Cehennem Ebedi midir?

Ehl-i Sünnet'in çoğunluğu cennet ve cehennemin, içindekilerle birlikte ebedî olup, yok olmayacaklarını ifade ederken şu ayeti de delil olarak göstermektedirler: "*Orada ebedi olarak kalacaklardır.*"²³⁶

Cehm b.Safvan ise cennet ve cehennemin içinde bulunanlarla birlikte fani olduğunu düşünmektedir.²³⁷

²³² İzmirli, *a.g.e.*, s.274.

²³³ Kasas 28/88

²³⁴ Rahman 55/26-27

²³⁵ Rahman, Fazlur, *a.g.e.*, s.173-174.

²³⁶ Beyine 98/8; Ahzâb 33/65; Bu ayetin delil olarak gösterilmesi için bkz. Harputî, *a.g.e.*, s. 284; Sâbûni, *a.g.e.*, s.186; Ebu Hanife, *Fıkh-ı Ekber*, s. 58; Nesefî, *a.g.e.*, s. 65; Taftazani, *Şerhu'l-Akaid*, s.259; Özarslan, *a.g.e.*, s.332.

²³⁷ Taftazani, *Şerhu'l-Akaid*, s.259; Pezdevî, *a.g.e.*, s.239.

Mutezile'den Ebu Huzeyl Allaf her muhdesin bir sonu olacağından hareketle, cennet ve cehennem ehlinin hareketlerinin kesintiye uğrayarak daimi bir sükûna ve durgunluğa gireceğini, bu sürekli sükûndan sonra kimsenin bir hareket yapamayacağını ifade eder. Çünkü ona göre cennet ve cehennem ehlinin hareketleri sonsuza değin baki olsa, o zaman âlemin hudusuyla çelişen aykırı bir durum ortaya çıkardı.²³⁸

Ebu Huzeyl'in bu görüşünü Cehmiyye ile eş değerde tutmuşlardır. Halbuki Cehm ile birlikte cennet ve cehennem fani oluşu iddiasında bulunanlara göre, ayetlerdeki "Halidine fiha" ifadesi uzun zamanı bildiren bir ifade olup, devamlılık anlamı taşımaz. Bu nedenle cennet ve cehennem fanidir. Ebu Huzeyl ise, ne cennet cehennemi ne de içindikileri fani olarak nitelendirmez. Ona göre fani olan hareketlerdir. İnsanlar ise mütelezziz (nimetlerin tadına varmış) ve muazzib (azabı tatmış) olarak canlılıklarını sürdürürler.²³⁹

Pezdevi ise, cennetin ebediliğini ayetlerle kanıtlayıp, savunurken cehennem ebedi olup olmadığı hususunda fikir beyan etmemektedir.²⁴⁰

Tahavi ise, cehennem ebediliği konusunda insanların sekiz görüşü olduğunu ifade etmektedir:

1. Cehenneme giren bir daha çıkmaz, ebedi olarak orada kalır. Bu Mutezile ve Haricilerin görüşüdür.

2. Cehennem halkına azap edilir. Daha sonra onların tabiatları ateş tabiatına uygun hale dönüşerek tabiatlarına uygun olan ateşten lezzet duyarlar. Bu vahdet-i vücudcuların imamı olan İbn Arabî'ye aittir.

3. Cehennem halkına belli bir süre azap edilir. Sonra oradan çıkarılıp yerlerine başka kavim girer. Bu görüş Yahudilerin Peygamber (S.A.V)'e söyledikleri görüş olup, Peygamber onların bu sözlerini yalanladığı gibi, Yüce Allah da bu sözlerini yalanlamıştır. "Bir de dediler ki : "Sayılı birkaç gün dışında bize asla ateş dokunmayacaktır. De ki: Allah'tan (bu hususta) bir söz mü aldınız? Şayet öyle ise, Allah verdiği sözden dönmez. Yoksa Allah hakkında bilmediğiniz bir şey mi

²³⁸ Aydınlı, Osman, *İslam Düşüncesinde Aklîleşme Süreci*, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2001, s.197-199.

²³⁹ Aydınlı, *a.g.e.*, s.199.

²⁴⁰ Pezdevi, *a.g.e.*, s.239.

söylüyorsunuz? Evet kim bir günah kazanır da suçu kendisini kuşatmış olursa işte onlar, ateş halkıdır. Orada ebedi kalacaklardır."²⁴¹

4. Cehennem halkı cehennemden çıkar ve cehennem boş bir halde kalır.

5. Cehennem yok olacaktır. Çünkü cehennem (hadis) sonradan yaratılmıştır. (Hadis) sonradan yaratılan şey ise sürekli kalmaz. Bu da Cehmiyye ve Şia'nın görüşüdür. Bu görüşe göre, cennet ile cehennem arasında fark yoktur. İkisi de yok olacaktır.

6. Cehennem halkının hareketleri yok olur. Ve acı duymayan cemada dönüşürler. Bu söz de Ebu Huzeyl'in görüşüdür.

7. Allah dilediğini cehennemden çıkarır, dilediğini orada bırakır, sonra cehennemi yok eder. Çünkü Allah cehennem için bir süre kılmıştır. O sürenin sonunda cehennem yok olur.

8. Sünnette belirtildiği gibi Allah dilediğini cehennemden çıkarır. Kafirleri ise, ebedi olarak orada bırakır. Tahavi de bu görüştedir. Bu son iki görüşten başkasını Tahavi batıl olarak görmektedir.²⁴²

Bazıları, "*Gökler ve yer durdukça orada sürekli kalacaklardır. Ancak Rabbi'n (çıkarmayı) dilerse başka*"²⁴³ ayetine dayanarak ahiret azabının sürekli olmayıp geçici olduğunu söylemişlerdir. Onlara göre suçlular, gökler ve yer durdukça ateşte kalırlar. Ama gökler ve yer sürekli olmayıp, bir gün yok olacaktır. O zaman ateştekiler de ateşten kurtulacaklardır.²⁴⁴ Ehl-i Sünnet'in çoğunluğuna göre ise, suçlu mümin cehennemden çıkacak, kâfir orada ebedi kalacaktır. Halbuki ayetin devamındaki "*Rabbinin dilemesi hariç*" istisnâsından bu azâbın Allah'ın dilediği kadar olacağı o dilediği zaman son bulacağı anlaşılmaktadır. Kaldı ki, merhametlilerin en merhametlisi Allah, altmış, yetmiş yıllık bir ömrün cezasını milyarlardan da fazla hiç zamansız yapmaz. Kur'an cezanın işlenen suça denk olması gerektiğini, tersinin zulüm olacağını, Allah'ın zulümden münezzehe olduğunu vurgulamaktadır. "*Kötülüğün cezası yine onun gibi kötülüktür*"²⁴⁵; yani ceza işlenen suç kadardır. Fazlası zulüm olur. Allah zulümden münezzehtir. "*Orada çağlar boyu*

²⁴¹ Bakara 2/80-81

²⁴² Tahavi, *a.g.e.*, s.359-360.

²⁴³ Hûd 11/107

²⁴⁴ Özarlan, *a.g.e.*, s.342.

²⁴⁵ Şûrâ 42/40

kalacaklardır”²⁴⁶ ayetinde belirtildiği üzere suçlular suç derecelerine göre cehennemde devirlerce, binlerce yıl kalsalar da sonunda bu azaptan kurtulurlar.²⁴⁷

Yukarıda görüşlerini sıraladığımız birçok ulema cennetin ebediyetini kabullenirken, bir eylemden ötürü Allah’ın kulunu sonsuz bir karşılıkla cezalandırmasının ilahi adalet prensibiyle bağdaşmayacağı gerekçesiyle cehennemin ebediyeti fikrini kabullenmemektedirler. Bunların yanı sıra Hz. Ömer, İbn Mesud, Ebu Hureyre ve Ebu Said gibi ilk devir sahabeleri de cehennemin fani olduğunu, buradaki azabın sona ereceği kanaatindedirler.²⁴⁸ Görüldüğü üzere birçok ulemanın iddia ettiği cennet ve cehennemin ebedi olduğu görüşünün aksine ilk devir Müslümanları arasında bu görüş yer almamaktadır. Gerçi onlar sadece cehennemin ebedi olmadığı fikrinde her ne kadar olsalar da ebediyet kavramı her ikisi için de mevcut olduğundan hareketle cennetin ebediyet kavramı da cehennemin ebediyet kavramı gibi anlaşılmalıdır. Nitekim insan nihai yani sonlu bir varlık olup yaptıkları eylemler de nihai ve sonludur. Dolayısıyla bu sonlu olan eylemlerin karşılığının da sonsuz olması mümkün gözükmemektedir. Muhtemelen Allah’ın ebediyet kavramı biz insanların yorumladığı gibi hiç sonu olmayacak bir kavram değildir. Allah burada da biz insanların alışageldiği ifadelerle hitap etmektedir. Örneğin; biz insanlar konuşurken dünya hayatı için de sonsuza kadar yaşamak, ebediyen ölmek gibi kavram ve ifadeleri kullanıp, gerçekte bu ifadelerle hiçbir zaman dünyanın son bulmayacağını kastetmiyoruz. Aksine dünyanın fani olduğunu, bir gün son bulacağını biliriz; fakat biz insanlar, dünya son buluncaya kadar yani dünyanın sonuna kadar yaşama arzu ve isteği içerisinde olduğundan ebediyen yaşamak, sonsuza kadar ölmek gibi ifadelerle dünya son buluncaya kadar yaşamak anlamını kastederiz. Buradan dünyanın ebedi, sonsuz olduğu anlamı çıkarılmamalıdır. İşte cennet ve cehennemin ebediyet kavramı da bu çerçevede anlaşılmalıdır. Sadece cennet ve cehennemin ebediyet kavramı, dünyadaki gibi gerçekleşmeyecek bir hayal, arzu ve istekten ibaret olmayıp, bizatihi bu gerçekleşecektir. Yani dünya hayatında ebedi yaşama fikrini engelleyen ölüm, ahiret hayatında mevcut olmayıp, insanlar bu hayallerine kavuşacaktır. Tabii olarak ebedi olmak iyiler için büyük bir nimet ve mükâfat olurken, kötüler ve günahkârlar için ise, büyük bir acı olacaktır. Çünkü

²⁴⁶ Nebe 78/23

²⁴⁷ Ateş, “Ahiret”, 346-347.

²⁴⁸ Taftazani, *Şerhu'l-Akaid*, s.260.

iyiler sevinci, mutluluğu ebediyen yaşarken; kötüler de acıyı, ızdırabı ebediyen yaşayacaktır. İşte cennet ve cehennem ebedi olması, cennet ve cehennem son buluncaya kadar yaşamak anlamında olup, bir gün son bulmayacağı anlamında değildir.

II. BÖLÜM

FIRAT ÜNİVERSİTESİ ÖĞRENCİLERİNİN ÖLÜM SONRASI İNANÇLARINA İLİŞKİN BULGULAR

Fırat Üniversitesi öğrencilerinin ölüm ve ölüm sonrasına ilişkin tutumlarını ölçmek amacıyla toplam 381denek üzerinde yapılan anket sonuçları yüzdeleri ile birlikte aşağıda tablolar halinde verilmektedir. Anketler üniversitenin çeşitli fakülte ve meslek yüksek okullarında tesadüfi örneklemeler alınarak yapılmıştır. Anketten çıkan bu sonuçlar çerçevesinde öğrencilerin ölüm sonrasına dair tutumları değerlendirilmeye çalışılmıştır. Nitekim sosyal bilimlerde olduğu gibi dini bilimlerde de anket uygulandığı bilinen bir olgudur. Örneğin; kelim bilim dalında “14-18 yaş lise gençlerinde kader inancını” değerlendirmek amacıyla çalışılmış olan yüksek lisans tezi bulunmaktadır.

A. ANKETE KATILAN ÖĞRENCİLERİN GENEL ÖZELLİKLERİ

Cinsiyet	<i>Erkek</i> 265=%69, 6	<i>Kız</i> 116=%30,4			
Yaş	<i>20-22</i> 212=%55, 6	<i>23-26</i> 136=35,7	<i>27-30</i> 18=%4,7	<i>30 ve üstü</i> 15=%3,9	
Ortaöğretim durumu	<i>Genel Lise</i> 192=%50, 4	<i>Meslek Liseleri</i> 68=%17,8	<i>İmam-Hatip L.</i> 51=%13,4	<i>Fen ve Anadolu L.</i> 49=%12,9	<i>Diğer ... süper lise</i> 21=%5,5
Din eğitimi	<i>Evet</i>	<i>Hayır</i>			

<i>alma durumu</i>	356=%93,4	25=%6,6			
Din eğitiminin nereden alındığı	Örgün eğitim kurumları 208=%54,6	Diyanete bağlı kurumlar 29=%7,6	Aile 73=%19,2	Yaygın eğitim kurumları 23=%6,0	Kişisel okumalar 32=%8,4
Üniversite öncesi yaşanan yer	Köy 19=%5,0	İlçe 64=%16,8	Şehir 211=%55,4	Büyük Şehir 84=%22,0	Yurtdışı 3=%0,8
Babanın öğrenim durumu	Okur-yazar değil 22=%5,8	İlköğretim 149=%39,1	Orta Öğretim 130=%34,1	Lisans 62=%16,3	Lisansüstü 18=%4,7
Annenin öğrenim durumu	Okur-yazar değil 114=%29,9	İlköğretim 171=%44,9	Orta Öğretim 64=%16,8	Lisans 23=%6,0	Lisansüstü 9=%2,4

Ankete katılan 381 kişinin 265'i erkek, 116'sı kız olup, %91,3'ü 20-26 yaş grubunu oluşturmaktadır. Mezun olunan ortaöğretim kurumlarına bakacak olursak, %31,2'si meslek liseleri ve İmam-Hatip liseleri, geri kalan bölümü ise genel lise, fen ve Anadolu liseleri oluşturmaktadır. Bu da deneklerin büyük çoğunluğunun ortaöğretim kurumlarında ağırlıklı bir din eğitimi almadıklarını göstermektedir. Fakat, deneklerin %54'ü din eğitimini örgün eğitim kurumlarından aldıklarını ifade etmektedirler. Bu da alınan din eğitiminin yüzeysel olduğunu göstermektedir. Ortaöğretim kurumlarını aile, diyanete bağlı eğitim kurumları ve yaygın eğitim kurumları takip etmektedir. Kişisel okumalar ise, %8,4'te çok küçük bir kesimle kalmaktadır. Bu sonuç ise, dini inanç ve düşüncelerin oluşmasında, büyük bir çoğunluğunun verilen eğitim çerçevesinde kaldığını, dini düşünce ve inançlarında kişisel çaba ve araştırmalarının olmadığını göstermektedir.

B. BİREYİN SOSYAL EVRENİNE İLİŞKİN BİLGİLER

T.V. İzleme durumu	Haber 158=%41,5	Dini konulu tartışma 41=%10,8	Spor 58=%15,2	Magazin 24=%6,3	Sinema ve diziler 100=%26,2
İbadetleri yerine	Bütün dini ibadetleri	Bazı dini ibadetleri	Allah'a inanırım	Hiçbir dinsel	Diğer 3=%0,8

getirme durumu	<i>yerine getirmeye çalışırım</i> 137=%36,0	<i>yerine getirmekteyim</i> 192=%50,4	<i>fakat dini ibadetleri yerine getirmem</i> 39=%10,2	<i>ibadeti yerine getirmem</i> 10=%2,6	
Boş zamanları değerlendirme durumu	<i>Kitap vb. yazın okuyarak</i> 135=%35,4	<i>Televizyon seyrederek</i> 115=%30,2	<i>Spor yaparak</i> 55=%14,4	<i>Nafile ibadet yaparak</i> 15=%3,9	<i>Gezi ve gözlem yaparak</i> 61=%16,0
Ailenin ekonomik durumu	<i>Çok iyi</i> 15=%3,9	<i>İyi</i> 100=%26,2	<i>Orta</i> 233=%61,2	<i>Zayıf</i> 28=%7,3	<i>Çok kötü</i> 5=%1,3
Dini grup ve cemaatlerin programlarına katılma durumu	<i>Devamlı olarak</i> 25=%6,6	<i>Çoğu zaman</i> 20=%5,2	<i>Ara sıra</i> 161=%42,3	<i>Kesinlikle katılmam</i> 128=%33,6	<i>Katılmayı uygun bulmamak tayım</i> 47=%12,3

Bireylerin sosyal davranışlarından olan t.v izleme durumları ise, şu şekilde bir sıra takip etmektedir; haber programları, sinema ve diziler, spor ve magazinsel programlar oluşturmaktadır. Bunlardan sadece %10,8'lik küçük bir kesim dini konulu tartışma programlarını izlemektedir ki, bu da muhtemelen deneklerin din konusunda tartışmaya mahal vermediklerini, farklı fikirlere açık olmadıklarını, klasik düşünce tarzlarını devam ettirdiklerini, dini konulu tartışma programlarına karşı bireylerin ilgi duymadıklarını göstermektedir. Bunların yanı sıra, dini konulu tartışma programlarının içeriğinin yetersiz görülmesinden ötürü de bu tür programlara ilgi az olabilir. İbadetleri yerine getirme oranı ise %36 bütün ibadetler, %50,4 bazı ibadetler, %10,2 Allah'a inanmakla birlikte ibadetleri yerine getirmeyenler, %2,6'sı hiçbir dinsel ibadeti yerine getirmemektedir. Bu duruma bakacak olursak, genelde Allah inancının deneklerde mevcut olduğu, ibadetlerin yerine getirilmeye çalışıldığı görülmektedir ki, bu da deneklerin dini inançlara, ibadetlere karşı bağlı ve duyarlı olduğunu ifade etmektedir. Boş vakitleri değerlendirme durumlarında nafile ibadetler %3,9'luk düşük bir oranda kalmaktadır. Daha çok kitap okuyarak, t.v seyrederek, spor yaparak v.s ile boş vakitlerini değerlendirmektedirler. Dini grup ve cemaatlerin programlarına devamlı, çoğu zaman ve ara sıra olmak üzere %54,1'i yani yarısından fazlası katılmaktadır. Bu durum

ortaöğretimdeyken yüzeysel kalan din eğitiminin cemaatlerle tamamlanmaya çalışıldığını, deneklerin üniversite eğitimi almasına rağmen dini konularda kişisel araştırma ve incelemelerinin olmadığını göstermektedir.

C. ÖLÜM VE ÖLÜM ÖTESİ HAKKINDAKİ DÜŞÜNCELER

	<i>Kesinlikle Katılıyorum</i>	<i>Katılıyorum</i>	<i>Fikrim yok</i>	<i>Katılmıyorum</i>	<i>Kesinlikle Katılmıyorum</i>
<i>1.Ölüm, ruhun bedeni terk etmesinden ibarettir.</i>	122 %32,0	99 %26,0	28 %7,3	50 %13,1	82 %21,5
<i>2.Ölüm, insanın ruh ve beden olarak yok olmasıdır.</i>	46 %12,1	65 %17,1	38 %10,0	72 %18,9	160 %42,0
<i>3.Ölüm, insan organizmasının bozulması ve yok olmasıdır.</i>	67 %17,6	78 %20,5	63 %16,5	70 %18,4	103 %27,0
<i>4.Ölüm, sadece biyolojik bir olaydır.</i>	82 %21,5	56 %14,7	55 %14,4	80 %21,0	108 %28,3
<i>5.Ölen bir kimsenin cenaze namazının kılınması gereklidir.</i>	210 %55,1	84 %22,0	50 %13,1	18 %4,7	19 %5,0
<i>6.Ölen bir kimsenin cenaze töreninden sonra telkin (imamın ölünün kabri başında durup, sorgulama meleklerinin sorularına karşı vereceği cevapları ona bildirme) yapılması gereklidir.</i>	117 %30,7	70 %18,4	117 %30,7	39 %10,2	38 %10,0
<i>7.Ölen insanların ruhlarıyla ilişki kurmak ve ruh çağırma mümkündür.</i>	18 %4,7	33 %8,7	126 %33,1	66 %17,3	138 %36,2
<i>8.İnsanın ölümünün diğer canlı varlıkların ölümünden farkı yoktur.</i>	37 %9,7	53 %13,9	63 %16,5	98 %25,7	130 %34,1
<i>9.Ölen bir kimsenin cenaze namazına katılmak gereklidir.</i>	129 %33,9	170 %44,6	41 %10,8	30 %7,9	11 %2,9
<i>10.Ölen bir kimsenin yakınlarına taziye vermek gereklidir.</i>	163 %42,8	170 %44,6	30 %7,9	11 %2,9	7 %1,8
<i>11.Ölümden sonra kabirde yaşam vardır.</i>	204 %53,5	78 %20,5	56 %14,7	24 %6,3	19 %5,0
<i>12.Kabir hayatında insanın dünyadaki fiillerinden ötürü nimet ve azap vardır.</i>	222 %58,3	90 %23,6	38 %10,0	12 %3,1	19 %5,0

13.İnsanın kabirde “Münker ve Nekir” isimli melekler tarafından sorgulanması doğrudur.	229 %60,1	62 %16,3	64 %16,8	10 %2,6	16 %4,2
14.Kabir nimet ve azabı sadece ruhadır.	106 %27,8	89 %23,4	116 %30,4	38 %10,0	32 %8,4
15.Kabir nimet ve azabı ruh ve beden birlikteliğinin sağlanmasıyla olur.	63 %16,5	75 %19,7	153 %40,2	52 %13,6	38 %10,0
16.Kabirde insan sadece inançları kabul etmesi yönünden sorgulanacaktır.	37 %9,7	64 %16,8	126 %33,1	104 %27,3	50 %13,1
17.Kabirde azap gören insanların aynı fiilden ötürü ahirette azap çekmesi doğrudur.	77 %20,2	89 %23,4	162 %42,5	36 %9,4	17 %4,5
18.Kabirde azap gören insanların azabının hafiflemesi için kırkuncı gecede yapılan mevlit vb. dinsel törenler doğrudur.	62 %16,3	94 %24,7	140 %36,7	57 %15,0	28 %7,3
19.Yaşayan insanların ölü adına yaptığı hayırlar ve dualar ölüye ulaşır.	151 %39,6	126 %33,1	62 %16,3	24 %6,3	18 %4,7
20.Kabir azabı sadece bazı dinsel eylemlerin yerine getirilmemesi nedeniyle olur.	44 %11,5	65 %17,1	99 %26,0	102 %26,8	71 %18,6
21.Dünyadaki kurulu düzenin bozulmasından sonra yeni bir düzenin kurulması olarak tanımlanan ahiret doğrudur.	183 %48,0	97 %25,5	58 %15,2	23 %6,0	20 %5,2
22.Dünya öncesiz (ezeli,başlangıçsız) olmasından ötürü sonsuz (ebedi)dir.	82 %21,5	47 %12,3	70 %18,4	57 %15,0	125 %32,8
23.Kıyametin gerçekleşmeden önce bazı belirtileri (kıyamet alametleri) vardır.	209 %54,9	102 %26,8	30 %7,9	18 %4,7	22 %5,8
24.Kıyametin ne zaman kopacağı insanlar tarafından bilinebilir.	27 %7,1	28 %7,3	70 %18,4	61 %16,0	195 %51,2
25.Kıyametin kopmasından önce Hz.İsa'nın dünyaya gönderilmesi doğrudur.	123 %32,3	97 %25,5	107 %28,1	23 %6,0	31 %8,1
26.Kıyametin kopmasından önce insanları kurtaracak ve imana çağırarak bir kurtarıcının (mehdi) gelmesi	140 %36,7	100 %26,2	97 %25,5	15 %3,9	29 %7,6

<i>doğrudur.</i>					
27.Kıyametin kopması sırasında bazı evrensel ve korkutucu olayların olması doğrudur.	158 %41,5	123 %32,3	75 %19,7	14 %3,7	11 %2,9
28.Televizyon programlarındaki kıyamet ve yok oluş hakkındaki tartışmalar, bireylerde korku ve endişe yaratmaktadır.	103 %27,0	119 %31,2	75 %19,7	49 %12,9	35 %9,2
29.Ölümden sonra insan ruhunun başka varlıkların bedenleriyle ilişki kurması (reenkarnasyon, tenasüh) mümkündür.	29 %7,6	36 %9,4	110 %28,9	47 %12,3	159 %41,7
30.Ahiret gününde insanların günahlarının bağışlanması için Allah katında yeri olan insanların (peygamberler, veliler vs.) aracılık etmesi (şefaet) doğrudur.	193 %50,7	93 %24,4	60 %15,7	15 %3,9	20 %5,2
31.İnsanların dünya hayatında amellerini yazan yazıcı meleklerin yazdığı amel defterlerinin ahirette tartılması gerçektir.	205 %53,8	97 %25,5	53 %13,9	12 %3,1	14 %3,7
32.Ahiretle ilgili anlatımlarda (vaaz, hutbe vs.) cehennem ve azap ile ilgili figürlerin kullanılması, insan davranışlarını olumsuz etkilemektedir.	54 %14,2	75 %19,7	86 %22,6	90 %23,6	76 %19,9
33.Ahiret hayatını oluşturan cennet ve cehennem şu anda vardır.	119 %31,2	88 %23,1	119 %31,2	30 %7,9	25 %6,6
34.Cennette insana sunulan nimetler ve cehennemde inkarcılara sunulan azaplar devamlı ve sonsuzdur.	134 %35,2	90 %23,6	81 %21,3	49 %12,9	27 %7,1
35.Ahirette insanın dirilişi ruh ve beden birlikteliğiyle olacaktır.	132 %34,6	101 %26,5	110 %28,9	26 %6,8	12 %3,1
36.Kur'an'daki cennet ve cehennemle ilgili anlatımların asıl amacı, insana sunulacak nimet ve azabın gerçek mahiyetini anlatmak değil,	86 %22,6	103 %27,0	114 %29,9	39 %10,2	39 %10,2

<i>insanın bu dünyada bildiği azap ve nimetlere benzeterek anlatmaktır.</i>					
---	--	--	--	--	--

Ölüm ve ölüm sonrasına ilişkin tutumlarda, %58 oranında ölümü, ruhun bedeni terk etmesinden ibaret olarak görmekte, %59,8'i insanın ölümünün diğer canlı varlıkların ölümünden farkı yoktur düşüncesini reddetmektedir ki, bu ise deneklerin büyük çoğunluğunda Ehl-i Sünnet inancının etkisi olduğunu göstermektedir.

Cenaze namazının kılınması, cenaze namazına katılmayı ve ölen şahısların yakınlarına taziye vermeyi %75'in üzerinde kabul etmektedir. Buradan da toplumsal olan dinsel ritüellerin daha çok yerine getirilmeye çalışıldığı ve bunların gerekliliği hususunda farklı düşüncelere pek yer verilmediği ortaya çıkarılmaktadır.

Ölüm sonrasına dair deneklerin tutumları ise şöyledir: %74'ü ölümden sonra kabirde yaşamın olduğunu, %81,9'u kabirde dünyadaki fiillerden ötürü nimet ve azabın olduğunu, %76,4'ü kabirde Münker ve Nekir isimli melekler tarafından sorgulama yapılacağını kabul etmektedirler. Yapılacak bu sorgulama sonucu verilecek olan nimet ve azabın sadece ruha olacağını kabul edenlerin oranı %51,2 iken, nimet ve azabın ruh ve beden birlikteliğinin sağlanmasıyla olacağını kabul edenlerin oranı ise %36,2'dir. Buraya kadar sunulan verileri tekrar göz önüne aldığımızda, deneklerin var olan tutumlarında I. Bölümde ayrıntılı olarak bahsettiğimiz Ehl-i Sünnet'in görüşlerinin hakim olduğu görmekteyiz. Fakat, Ehl-i Sünnet tarafından kabirde insanın sadece inançları kabul etmesi yönünden sorgulanması ve kabir azabının bazı dinsel eylemlerin yerine getirilmemesi nedeniyle olacağı düşünceleri büyük oranda kabul görmesine rağmen, %40'ın üzerindeki denek bu fikri benimsememekte olup, büyük çoğunluğu ise bu konuda fikir beyan etmemektedir. Kabirde azap gören insanların azabının hafiflemesi için kırkıncı gecede yapılan mevlit vb. dinsel törenlerin gerekliliğini %41'i düşünürken, %36'sı bu konuda fikirleri olmadığını belirtmektedirler. Yaşayan insanların ölü adına yapmış olduğu hayır ve duaların ölüye ulaşması inancını %72,7'si kabul etmektedir. Ölü için okutulan mevlit, dini törenler, yapılan hayır ve duaların gerekliliği fikrinin kabul görmesinin nedeni daha çok kabirde ölüye tekrar hayat verilmesi ve kabirde yaşam olduğu düşüncesinden kaynaklanmaktadır.

Bunların yanı sıra halk arasında yaygın olarak görülen ölen insanların ruhlarıyla ilişki kurmak, ruh çağırarak, ölümden sonra insan ruhunun başka varlıkların bedenleriyle ilişki kurması olan reenkarnasyon ve tenasüh gibi düşüncelerin denekler tarafından %50'nin üzerinde kabul görmemekte, diğer bir çoğunluğun ise bu konuda hiçbir fikre sahip olmadıkları görülmektedir. Bu durum ise, muhtemelen deneklerin daha rasyonel düşünmesinden kaynaklanmaktadır.

Kıyamet hakkındaki tutumlar şöyledir: %81,7'si Kıyametin gerçekleşmeden önce bazı belirtileri (kıyamet alametleri) olduğunu, %67,2'si kıyametin ne zaman kopacağına insanlar tarafından bilinebileceğini, %57,8'i Hz.İsa'nın kıyamet kopmadan önce dünyaya gönderileceğini, %62,9'u insanları kurtaracak olan Mehdi'nin kıyamet kopmadan önce geleceğini, %73,8'i kıyametin kopmasından önce bazı evrensel ve korkutucu olayların olacağını doğrulamaktadır. Deneklerin kıyamet hakkındaki tutumları, daha önce bahsettiğimiz Ehl-i Sünnetin görüşleriyle örtüşmektedir. Kıyamet hakkındaki inançlarında, kıyametin kopuşundan önce bazı korkutucu olayların vuku bulacağı fikrine sahip olmalarına rağmen, %58,2'si televizyon programlarındaki kıyamet ve yok oluş hakkındaki tartışmaların bireylerde korku ve endişe yarattığını düşünmektedir.

Ahret hakkındaki tutumlar şöyledir: Deneklerin %75,1'i ahiret gününde insanların günahlarının bağışlanması için Allah katında yeri olan insanların (peygamberler, veliler vs.) aracılık etmesi olan şefaatin olduğunu kabul etmektedir. % 79,3 oranında büyük çoğunluk yazıcı meleklerin yazdığı amel defterlerinin ahirette tartılacağını, cennet ve cehennem şu anda var olduğunu ve cennette insana sunulan nimetler ve cehennemde inkarcılara sunulan azapların devamlı ve sonsuz olduğunu %50'nin üzerinde kabul etmekle birlikte, bu konuda bir fikri olmayanlar da bulunmaktadır. Ahiret hakkındaki düşünce ve tutumlarında da daha çok geleneksel düşünce tarzının devam ettirildiği görülmektedir.

D. CİNSİYETE GÖRE ÖLÜM VE ÖLÜM ÖTESİ HAKKINDAKİ TUTUMLAR

Deneklerin ölüm ve ölüm ötesi hakkındaki tutum ve düşünceleri cinsiyet temel alınarak tablolar halinde verilerek değerlendirilmektedir.

	<i>Kesinlikle</i>	<i>Katlıy o-rum</i>	<i>Fikrim</i>	<i>Katılmı</i>	<i>Kesinlikli</i>

		Katılı- o- rum		yok	yoru- m	e Katıl- mıyo- rum
Ölen insanların ruhlarıyla ilişki kurmak ve ruh çağırarak mümkündür.	E	15 %5,7	29 %10,9	82 %30,9	47 %17,7	92 %34,7
	K	3 %2,6	4 %3,4	44 %37,9	19 %16,4	46 %39,7
Kıyametin kopmasından önce Hz.İsa'nın dünyaya gönderilmesi doğrudur.	E	97 %36,6	67 %25,3	71 %26,8	13 %4,9	17 %6,4
	K	26 %22,4	30 %25,9	36 %31,0	10 %8,6	14 %12,1
Kıyametin kopmasından önce insanları kurtaracak ve imana çağırarak olan bir kurtarıcıyı (mehdi)gelmesi doğrudur.	E	106 %40,0	72 %27,2	62 %23,4	8 %3,0	17 %6,4
	K	34 %29,3	28 %24,1	35 %30,2	7 %6,0	12 %10,3
Ölümden sonra insan ruhunun başka varlıkların bedenleriyle ilişki kurması (reenkarnasyon, tenasüh) mümkündür.	E	25 %9,4	28 %10,6	77 %29,1	30 %11,3	105 %39,6
	K	4 %3,4	8 %6,9	33 %28,4	17 %14,7	54 %46,6
Ahret gününde insanların günahlarının bağışlanması için Allah katında yeri olan insanların (peygamberler, veliler vs.) aracılık etmesi (şefa'at) doğrudur.	E	137 %51,7	66 %24,9	42 %15,8	9 %3,4	11 %4,2
	K	56 %48,3	27 %23,3	18 %15,5	6 %5,2	9 %7,8
Ahret hayatını oluşturan cennet ve cehennem şu anda vardır.	E	89 %33,6	64 %24,2	72 %27,2	20 %7,5	20 %7,5
	K	30 %25,9	24 %20,7	47 %40,5	10 %8,6	5 %4,3

Ölen insanların ruhlarıyla ilişki kurmak, ruh çağırarak, ölümden sonra insan ruhunun başka varlıkların bedenleriyle ilişki kurması, Kıyamet kopmadan önce Hz. İsa'nın dünyaya gönderilmesi ve insanları kurtaracak olan Mehdi'nin gelmesi, ahret gününde insanların günahlarının bağışlanması için peygamberlerin, velilerin şefa'at etmesi, cennet ve cehennem şu anda var olması erkekler tarafından daha fazla kabullenilirken, kızlar tarafından daha az kabullenilmektedir. Kızların bu düşünceleri reddetme oranları da erkeklerden daha fazladır. Bu ise, erkeklerin ölüm ve ölüm ötesi

düşünce tarzlarında daha fazla geleneksel tutumun etkisi olduğunu ve farklılıklara pek açık olmadıklarını göstermektedir. Cinsiyet ile ölüm ve ölüm ötesi hakkındaki diğer düşünceler arasında kayda değer bir fark görülmemektedir.

E. YAŞA GÖRE ÖLÜM VE ÖLÜM ÖTESİ HAKKINDAKİ TUTUMLAR

Deneklerin yaşla orantılı olarak ölüm ve ölüm ötesi hakkındaki tutumlarının değişkenlik gösterip göstermediği değerlendirilmeye tabi tutulacaktır.

	<i>Yaş gurupları</i>	<i>Kesinlikle Katılıyorum</i>	<i>Katılıyorum</i>	<i>Fikrim yok</i>	<i>Katılmıyorum</i>	<i>Kesinlikle Katılmıyorum</i>
<i>Ölüm, insanın ruh ve beden olarak yok olmasıdır.</i>	<i>20-22</i>	21 %9,9	33 %15,6	24 %11,3	40 %18,9	94 %44,3
	<i>23-26</i>	20 %14,7	21 %15,4	13 %9,6	28 %20,6	54 %39,7
	<i>27-30</i>	2 %11,1	7 %38,9	1 %5,6	3 %16,7	5 %27,8
	<i>30...</i>	3 %20,0	4 %26,7		1 %6,7	7 %46,7
<i>Ölen insanların ruhlarıyla ilişki kurmak ve ruh çağırma mümkündür.</i>	<i>20-22</i>	9 %4,2	18 %8,5	81 %38,2	34 %16,0	70 %33,0
	<i>23-26</i>	8 %5,9	11 %8,1	41 %30,1	23 %16,9	53 %39,0
	<i>27-30</i>	1 %5,6	2 %11,1	3 %16,7	2 %11,1	10 %55,6
	<i>30 ...</i>		2 %13,3	1 %6,7	7 %46,7	5 %33,3
<i>Ölümden sonra kabirde yaşam vardır.</i>	<i>20-22</i>	129 %60,8	43 %20,3	26 %12,3	7 %3,3	7 %3,3
	<i>23-26</i>	63 %46,3	32 %23,5	21 %15,4	10 %7,4	10 %7,4
	<i>27-30</i>	7 %38,9	2 %11,1	6 %33,3	1 %5,6	2 %11,1
	<i>30 ...</i>	5 %33,3	1 %6,7	3 %20,0	6 %40,0	

Tabloda görüldüğü gibi ölüm, insanın ruh ve beden olarak yok olmasıdır düşüncesini, deneklerin yaşları yükseldikçe kabul etme oranları da artmaktadır. Ölen

insanların ruhlariyla ilişki kurmayı ve ruh çağırmayı yaş oranları arttıkça reddetme oranları da artmaktadır. Ölümden sonra kabirde yaşam olduğunu kabul edenlerin oranı ise yaşla ters orantılı olarak düşmektedir; yani deneklerin yaşları arttıkça kabirde yaşam olduğu fikri kabul görmemektedir. Bu da, deneklerin daha çok üniversite öncesi Ehl-i Sunnet düşüncesine sıkı sıkıya bağlıyken, üniversite yıllarında düşüncelerinin değişip, geleneksel anlayıştan uzaklaştığını göstermektedir. Ölüm ve ölüm ötesi hakkındaki diğer düşünce ve tutumlarla deneklerin yaşları arasında orantılı olarak kayda değer bir farklılık görülmemektedir.

F. MEZUN OLUNAN ORTA ÖĞRETİM KURUMUNA GÖRE ÖLÜM VE ÖTESİ HAKKINDAKİ TUTUMLAR

Deneklerin orta öğretimini aldıkları yere göre genel lise, meslek lisesi, imam-hatip lisesi, Fen ve Anadolu lisesi ve diğer liseler olmak üzere ölüm ve ölüm ötesi hakkındaki tutum ve düşünceleri arasındaki farklar göz önüne alınarak çapraz tablolar halinde aşağıda verilmektedir.

		<i>Kesinlik le Katlıyo- rum</i>	<i>Katlıyo- rum</i>	<i>Fikrim yok</i>	<i>Katılmı Yorum</i>	<i>Kesinlikl e Katılmıy orum</i>
<i>Ölüm, insanın ruh ve beden olarak yok olmasıdır.</i>	<i>Genel L.</i>	19 %9,9	41 %21,4	15 %7,8	35 %18,2	82 %42,7
	<i>Meslek L</i>	13 %19,1	9 %13,2	8 %11,8	17 %25,0	21 %30,9
	<i>İ.H.L.</i>	5 %9,8	4 %7,8	5 %9,8	8 %15,7	29 %56,9
	<i>Fen-A. L.</i>	7 %14,3	6 %12,2	9 %18,4	11 %22,4	16 %32,7
	<i>Diğer</i>	2 %9,5	5 %23,8	1 %4,8	1 %4,8	12 %57,1

Ölüm, insanın ruh ve beden olarak yok olmasıdır düşüncesi, orta öğrenimi din eğitimi ağırlıklı olmayanlar tarafından daha çok kabullenilirken, orta öğrenimini din eğitiminin ağırlıklı olduğu İmam Hatip'te tamamlayanlar tarafından pek kabul görmemektedir. Bu durum ise, bize din eğitiminin alınmasının, öğrencilerin ölüm

ötesi hakkında farklı düşünmelerine ve daha ihtiyatlı davranmalarına neden olduğunu göstermektedir.

		<i>Kesinlik le Katılıyo- rum</i>	<i>Katılıyo- rum</i>	<i>Fikrim yok</i>	<i>Katılmı Yorum</i>	<i>Kesinlikl e Katılmıy orum</i>
<i>Kıyametin kopmasından önce Hz.İsa'nın dünyaya gönderilmesi doğrudur.</i>	<i>Genel L.</i>	70 %36,5	47 %24,5	59 %30,7	6 %3,1	10 %5,2
	<i>Meslek L</i>	22 %32,4	19 %27,9	16 %23,5	6 %8,8	5 %7,4
	<i>İ.H.L.</i>	11 %21,6	8 %15,7	15 %29,4	8 %15,7	9 %17,6
	<i>Fen-A. L.</i>	14 %28,6	17 %34,7	12 %24,5	3 %6,1	3 %6,1
	<i>Diğer</i>	6 %28,6	6 %28,6	5 %23,8		4 %19,0

		<i>Kesinlik le Katılıyo- rum</i>	<i>Katılıyo- rum</i>	<i>Fikrim yok</i>	<i>Katılmı Yorum</i>	<i>Kesinlikl e Katılmıy orum</i>
<i>Kıyametin kopmasından önce insanları kurtaracak olan Mehdi'nin gelmesi doğrudur.</i>	<i>Genel L.</i>	79 %41,1	54 %28,1	45 %23,4	2 %1,0	12 %6,3
	<i>Meslek L</i>	27 %39,7	18 %26,5	18 %26,5	2 %2,9	3 %4,4
	<i>İ.H.L.</i>	12 %23,5	10 %19,6	13 %25,5	9 %17,6	7 %13,7
	<i>Fen-A. L.</i>	16 %32,7	14 %28,6	14 %28,6	2 %4,1	3 %6,1
	<i>Diğer</i>	6 %28,6	4 %19,0	7 %33,3		4 %19,0

Kıyametin kopmasından önce Hz. İsa'nın dünyaya gönderilmesi ve insanları kurtaracak, imana çağırarak bir kurtarıcının (Mehdi) gelmesi inancı İmam Hatipliler tarafından daha az kabul görmektedir. Orta öğrenimini din eğitimi ağırlıklı olmayan liselerde tamamlayanlar tarafından ise, Hz. İsa ve Mehdi'nin geleceği fikri büyük

oranda kabul görmektedir. Kıyametin alametleriyle ilgili I. Bölümde görüşlerini ayrıntılı olarak verdiğimiz Ehl-i Sünnetin düşünce yapısı, orta öğrenimini din eğitiminin ağırlıklı olmadığı liselerde tamamlayanlarda daha çok hakim olmaktadır.

		<i>Kesinlikle Katılıyorum</i>	<i>Katılıyorum</i>	<i>Fikrim yok</i>	<i>Katılmıyorum</i>	<i>Kesinlikle Katılmıyorum</i>
<i>Ahirette insanın dirilişi ruh ve beden birlikteliğiyle olacaktır.</i>	<i>Genel L.</i>	63 %32,8	46 %24,0	60 %31,3	16 %8,3	7 %3,6
	<i>Meslek L.</i>	26 %38,2	15 %22,1	18 %26,5	6 %8,8	3 %4,4
	<i>İ.H.L.</i>	24 %47,1	15 %29,4	9 %17,6	2 %3,9	1 %2,0
	<i>Fen-A. L.</i>	17 %34,7	14 %28,6	15 %30,6	2 %4,1	1 %2,0
	<i>Diğer</i>	2 %9,5	11 %52,4	8 %38,1		

Ahirette insanın dirilişi ruh ve beden birlikteliğiyle olacaktır inancı ise %76,5 ile en fazla imam hatipliler tarafından kabul görmektedir. Aslında orta öğrenimini İmam Hatip'te tamamlayan deneklerin çoğunluğu, lisans eğitimini İlahiyat Fakültesinde sürdürmektedir. Bu durum ise, düşüncelerin değişmesinde din eğitiminin daha ayrıntılı ve ağırlıklı alınmasının düşünce ve inançlarda farklılık doğurmasına neden olduğunu göstermektedir.

G. DİN EĞİTİMİNİN ALINIP ALINMADIĞINA GÖRE ÖLÜM VE ÖLÜM ÖTESİ HAKKINDAKİ TUTUMLAR

Ölüm ve ölüm ötesi hakkındaki tutumlar deneklerin din eğitimi alıp almadığına göre değerlendirilmektedir.

		<i>Kesinlikle Katılıyorum</i>	<i>Katılıyorum</i>	<i>Fikrim yok</i>	<i>Katılmıyorum</i>	<i>Kesinlikle Katılmıyorum</i>
		-				

		<i>rum</i>				
Ölümden sonra kabirde yaşam vardır.	Evet(din eğitimi alanlar)	191 %53,7	78 %21,3	54 %15,2	20 %5,6	16 %4,2
	Hayır(din eğitimi almayanlar)	12 %54,5	1 %4,5	2 %9,1	4 %18,2	3 %13,6

Din eğitimi almayanlar daha çok kabirde yaşamın olduğunu reddetmekle birlikte, kabirde yaşam olduğunu kabul edenler de %60 oranındadır. Bu durum ise, din eğitimi almayanların düşünce ve inançlarında, toplumsal ve geleneksel düşünce tarzının etkisi olduğunu göstermektedir.

		Kesinlikle Katılıyorum	Katılıyorum	Fikrim yok	Katılmıyorum	Kesinlikle Katılmıyorum
Amel defterlerinin ahirette tartılması gerçektir.	Evet	191 %53,7	91 %26,6	50 %14,0	11 %3,1	13 %3,7
	Hayır	13 %58,1	4 %18,2	3 %13,6	1 %4,5	1 %4,5

İnsanların dünya hayatında amellerini yazan yazıcı meleklerin yazdığı amel defterlerinin ahirette tartılmasını din eğitimi alan ve almayanlar büyük oranda kabul etmektedir. Özellikle din eğitimi almayanlar tarafından da amellerin tartılacağı düşüncesinin kabul görmesi, toplumsal ve geleneksel düşüncenin bireylerin inançlarında etkili olduğunu göstermektedir.

		Kesinlikle Katılıyorum	Katılıyorum	Fikrim yok	Katılmıyorum	Kesinlikle Katılmıyorum
Cennet ve cehennem şu	Evet	114 %32,0	86 %23,9	107 %30,1	28 %8,1	21 %5,9

<i>anda vardır</i>	<i>Hayır</i>	5 %22,7	2 %9,1	10 %45,5	1 %4,5	4 %18,2
--------------------	--------------	------------	--------	-------------	-----------	------------

Cennet ve cehennem in şu anda var olduğunu ise, daha çok din eğitimi alanlar kabullenmekle birlikte din eğitimi almayanlardan da cennet ve cehennem in şu anda var olduğunu kabul edenler bulunmaktadır.

Ölüm ve ölüm ötesi hakkındaki tutumlarda din eğitimi alanlar ile almayanlar arasında kayda değer bir fark görülmemektedir. Bu düşünce ve tutumlar noktasında din eğitimi alanlar ve almayanlar arasında farklılık olmamasının nedeni; ister din eğitimi almış olsun isterse de din eğitimi almamış olsun durum değişmemekte, bireyin referans çevresinde; yani bilgi edinmesinde geleneksel din anlayışının ve Ehl-i Sünnetin düşünce yapısının hakim konumda olmasıdır.

H. DİN EĞİTİMİNİN ALINDIĞI YERE GÖRE ÖLÜM VE ÖLÜM ÖTESİ HAKKINDAKİ TUTUMLAR

Din eğitiminin alındığı yere göre örgün eğitim kurumları, diyanet işleri başkanlığına bağlı eğitim kurumları, aile, yaygın eğitim kurumları (cemaat, tarikat vs.) kişisel okumalarla deneklerin ölüm ve ölüm ötesi hakkındaki tutumlarında oluşan değişkenler tablolar halinde verilip, değerlendirilmektedir.

		<i>Kesinlikle Katılıyorum</i>	<i>Katılıyorum</i>	<i>Fikrim yok</i>	<i>Katılmıyorum</i>	<i>Kesinlikle Katılmıyorum</i>
<i>Ölüm, insanın ruh ve beden olarak yok olmasıdır.</i>	<i>Örgün E.</i>	25 %12,0	35 %16,8	20 %9,6	46 %22,1	82 %39,4
	<i>D.İ.B</i>	4 %13,8	10 %34,5	1 %3,4	4 %13,8	10 %34,5
	<i>Aile</i>	10 %13,7	12 %16,4	7 %9,6	13 %17,8	31 %42,5
	<i>Yaygın E</i>	1 %4,3		4 %17,4	3 %13,0	15 %65,2
	<i>Kişisel</i>	4	7	4	4	13

		%12,5	%21,9	%12,5	%12,5	%40,6
--	--	-------	-------	-------	-------	-------

Ölüm, insanın ruh ve beden olarak yok olmasıdır düşüncesini kabul edenler daha çok %48,3 ile Diyanet İşleri Başkanlığına bağlı kurumlarda din eğitimi alanlardır. Bu düşüncenin en az kabul gördüğü yer ise, yaygın eğitim kurumlarında (cemaat, tarikat vs.) din eğitimi alanlardır. Örgün eğitim kurumlarında, ailede, kişisel okumalarla din eğitimi alanların çoğunluğu da bu düşünceyi kabul etmemektedir. Ölüm, insanın ruh ve beden olarak yok olmasıdır fikrinin kabul görmemesi ölümü yokluk olarak düşünmeyip, öldükten sonra da bir nevi yaşamın devam ettiğini düşüncelerinden kaynaklanmaktadır. Bu da din eğitiminin alındığı yerlerde farklı düşüncelere yer verilmediğini, I. Bölümde görüşlerine yer verdiğimiz Ehl-i Sünnetin ölümden sonra insana bir nevi hayat verildiği düşüncesi çerçevesinde eğitim verildiğinin göstergesidir.

		<i>Kesinlik le Katılıyo- rum</i>	<i>Katılıyo- rum</i>	<i>Fikrim Yok</i>	<i>Katılımı yorum</i>	<i>Kesinlikl e Katılmıy orum</i>
Ölen insanların ruhlarıyla ilişki kurmak ve ruh çağırarak mümkündür.	Örgün E.	8 %3,8	16 %7,7	70 %33,7	38 %18,3	76 %36,5
	D.İ.B	3 %10,3	2 %6,9	10 %34,5	5 %17,2	9 %31,0
	Aile	3 %4,1	9 %12,3	26 %35,6	8 %11,0	27 %37,0
	Yaygın E		3 %13,0	4 %17,4	4 %17,4	12 %52,2
	Kişisel	3 %9,4	2 %6,3	11 %34,4	9 %28,1	7 %21,9

Ölen insanların ruhlarıyla ilişki kurmayı ve ruh çağırarak genelde büyük çoğunluk kabul etmemekle birlikte en fazla yaygın eğitim kurumlarında din eğitimi alanlar bu düşünceyi kabul etmemektedirler. Bu konuda fikri olmayanların oranı da

fazladır. Bu durumun nedeni deneklerin üniversite eğitimi almalarından ötürü bu konuya biraz daha akıl çerçevesinde bakmalarından kaynaklanmaktadır.

		<i>Kesinlikle Katlıyorum</i>	<i>Katlıyorum</i>	<i>Fikrim yok</i>	<i>Katılmıyorum</i>	<i>Kesinlikle Katılmıyorum</i>
<i>Ölümden sonra kabirde yaşam vardır.</i>	<i>Örgün E.</i>	98 %47,1	54 %26,0	35 %16,8	10 %4,8	11 %5,3
	<i>D.İ.B</i>	15 %51,7	6 %20,7	2 %6,9	4 %13,8	2 %6,9
	<i>Aile</i>	46 %63,0	7 %9,6	13 %17,8	6 %8,2	1 %1,4
	<i>Yaygın E</i>	16 %69,6	6 %26,1		1 4,3%	
	<i>Kişisel</i>	19 %59,4	4 %12,5	5 %15,6	2 %6,3	2 %6,3

Ölümden sonra kabirde yaşam olduğunu %95,7 ile yaygın eğitim kurumları başta olmak üzere, diğerlerinde eğitim görenler ise %70'in üzerinde kabul etmektedirler. Yaygın eğitim kurumlarında din eğitimi alanlarda bu konuda daha belirgin bir tutum olduğu görülmektedir. Diğer kurumlarda din eğitimi alanların bir kısmı bu konuda fikir beyan etmezken, bir kısmı ise kabirde yaşam olduğunu kabul etmemektedirler. Bu da diğer kurumlarda din eğitimi alanların tutumlarında az da olsa farklılık olduğunu göstermektedir.

		<i>Kesinlikle Katlıyorum</i>	<i>Katlıyorum</i>	<i>Fikrim yok</i>	<i>Katılmıyorum</i>	<i>Kesinlikle Katılmıyorum</i>
<i>Kabir hayatında insanın dünyadaki</i>	<i>Örgün E.</i>	111 %53,4	56 %26,9	23 %11,1	6 %2,9	12 %5,8
	<i>D.İ.B</i>	16 %55,2	7 %24,1	1 %3,4	4 %13,8	1 %3,4

<i>fiillerinden ötürü nimet ve azap vardır.</i>	<i>Aile</i>	46 %63,0	16 %21,9	7 %9,6	2 %2,7	2 %2,7
	<i>Yaygın E</i>	18 %78,3	5 %21,7			
	<i>Kişisel</i>	22 %68,8	3 %9,4	5 %15,6		2 %6,3

Kabir hayatında insanın dünyadaki fiillerinden ötürü nimet ve azabın olduğu inancı yaygın eğitim kurumlarında din eğitimi alanlarda %100 ile kabul edilerek başka bir düşünceye yer verilmemektedir. Burada Ehl-i Sünnetin görüşlerine sıkı sıkıya bağlı kalındığı görülmektedir. Diğer kurumlarda din eğitimi alanların çoğunluğu kabirde yaşam olduğu düşüncesini kabul etmesine rağmen az da olsa kabul etmeyenler de bulunarak farklı fikirlerin yer aldığı görülmektedir.

		<i>Kesinlikl e Katılyo- rum</i>	<i>Katılyo -rum</i>	<i>Fikrim yok</i>	<i>Katılmı yorum</i>	<i>Kesinlikl e Katılmıy orum</i>
<i>İnsanın kabirde melekler tarafından sorgulanması doğrudur.</i>	<i>Örgün E.</i>	109 %52,4	37 %17,8	49 %23,6	6 %2,9	7 %3,4
	<i>D.İ.B</i>	19 %65,5	4 %13,8	1 %3,4	2 %6,9	3 %10,3
	<i>Aile</i>	49 %67,1	11 %15,1	10 %13,7	1 %1,4	2 %2,7
	<i>Yaygın E</i>	19 %82,6	3 %13,0	1 %4,3		
	<i>Kişisel</i>	22 %68,8	5 %15,6	2 %6,3	1 %3,1	2 %6,3

İnsanın kabirde “Münker ve Nekir” isimli melekler tarafından sorgulanmasını yine %95,6 ile yaygın eğitim kurumlarında din eğitimi alanlar büyük oranda kabul etmektedirler. Diğer kurumlarda din eğitimi alanların da %70’in üzerinde çoğunluğu kabir sorgulamasını kabul etmektedirler. Kabir sorgulaması fikrini kabul etmelerinin nedeni yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere kabirde bir nevi hayat olduğu

düşüncesinden kaynaklanmaktadır. Ehl-i Sünnetin görüşlerine yer verdiğimiz I. Bölümde de kabirde yaşam olduğu düşüncesini kabul edenler aynı zamanda kabirde “Münker ve Nekir” isimli melekler tarafından sorgulama yapılacağı inancına da sahip bulunmaktadırlar.

		<i>Kesinlik le Katılıyo- rum</i>	<i>Katılıyo -rum</i>	<i>Fikrim yok</i>	<i>Katılmı yorum</i>	<i>Kesinlikl e Katılmıy orum</i>
<i>Kıyametten önce Hz. İsa'nın dünyaya gönderilmesi doğrudur</i>	<i>Örgün E.</i>	62 %29,8	46 %22,1	66 %31,7	12 %5,8	22 %10,6
	<i>D.İ.B</i>	9 %31,0	8 %27,6	6 %20,7	2 %6,9	4 %13,8
	<i>Aile</i>	26 %35,6	23 %31,5	17 %23,3	4 %5,5	3 %4,1
	<i>Yaygın E</i>	7 %30,4	9 %39,1	3 %13,0	3 %13,0	1 %4,3
	<i>Kişisel</i>	14 %43,8	7 %21,9	9 %28,1	2 %6,3	

Kıyametin alametlerinden biri olarak kabul edilen kıyametin kopmasından önce Hz. İsa'nın dünyaya gönderilmesi inancı en az orana sahip olan %51 ile örgün eğitim kurumlarında din eğitimi alanlardır. En fazla kabul edenler ise %69,5 ile yaygın eğitim kurumlarında din eğitimi alanlardır. Kıyametin alametlerini kabul etme noktasında da yine yaygın eğitim kurumları geleneksel anlayıştan pek uzaklaşmamıştır. Diğer eğitim kurumlarında din eğitimi alanların da çoğunluğu Hz. İsa'nın dünyaya geleceği inancına sahiptirler. Bu da söz konusu eğitim kurumlarının hepsinde din eğitimi alanların geleneksel çizginin dışına pek çıkmadıklarının göstergesidir.

		<i>Kesinlik le Katılıyo- rum</i>	<i>Katılıyo -rum</i>	<i>Fikrim yok</i>	<i>Katılmı Yorum</i>	<i>Kesinlikl e Katılmıy orum</i>

Kıyametten önce insanları kurtaracak olan Mehdi'nin gelmesi doğrudur.	Örgün E.	69 %32,2	48 %23,1	62 %29,8	9 %4,3	20 %9,6
	D.İ.B	10 %34,5	11 %37,9	4 %13,8	3 %10,3	1 %3,4
	Aile	27 %37,0	24 %32,9	16 %21,9	1 %1,4	5 %6,8
	Yaygın E	12 %52,2	6 %26,1	4 %17,4		1 %4,3
	Kişisel	16 %50,0	7 %21,9	6 %18,8	2 %6,3	1 %3,1

Kıyametin alametlerinden biri olarak kabul edilen diğer bir düşünce ise, kıyametin kopmasından önce insanları kurtaracak ve imana çağırarak bir kurtarıcı olan Mehdi'nin gelmesidir. Bu inanca ise en az %55,3 ile örgün eğitim kurumlarında din eğitimi alanlar bulunmaktadır. Diğer eğitim kurumlarında din eğitimi alanların büyük çoğunluğunun kıyametin kopmasından önce insanları kurtaracak ve imana çağırarak olan Mehdi'nin geleceği inancına sahip oldukları görülmektedir. Bu da örgün eğitim kurumlarında din eğitimi alanların daha rasyonel bir tutum sergileyip farklı düşünce ve inançlara açık olduklarını ifade etmektedir.

		Kesinlik le Katılıyo- rum	Katılıyo -rum	Fikrim yok	Katılmı yorum	Kesinlikl e Katılmı yorum
Ölümden sonra ruhun başka varlıklarla ilişki kurması mümkündür.	Örgün E.	12 %5,8	20 %9,6	67 %32,2	24 %11,1	81 %40,9
	D.İ.B	3 %10,3	4 %13,8	7 %24,1	4 %13,8	11 %37,9
	Aile	6 %8,2	8 %11,0	19 % 26,0	11 %15,1	29 %39,7
	Yaygın E			1 %4,3	3 %13,0	19 %82,6
	Kişisel	5	2	11	4	10

		%15,6	%6,3	%34,4	%12,5	%31,3
--	--	-------	------	-------	-------	-------

Ölümden sonra insan ruhunun başka varlıkların bedenleriyle ilişki kurması olan reenkarnasyon ve tenasüh inancını yaygın eğitim kurumlarında din eğitimi alanlar kesinlikle kabullenmezken, diğer kurumlarda din eğitimi alanlardan az da olsa kabul edenler bulunmaktadır. Bu inanca az da olsa sahip olunmasının nedeni muhtemelen ölümden sonra bir nevi de olsa hayatın devam edeceği inancından kaynaklanmaktadır.

		<i>Kesinlik le Katılıyo- rum</i>	<i>Katılıyo -rum</i>	<i>Fikrim yok</i>	<i>Katılmı yorum</i>	<i>Kesinlikl e Katılmıy orum</i>
<i>Ahiret gününde günahların bağışlanması için şefaatin olacağı doğrudur.</i>	<i>Örgün E.</i>	95 %45,7	53 %25,5	40 %19,2	9 %4,3	11 %5,3
	<i>D.İ.B</i>	18 %62,1	7 %24,1	1 %3,4		3 %10,3
	<i>Aile</i>	39 %53,4	16 %21,9	11 %15,1	3 %4,1	4 %5,5
	<i>Yaygın E</i>	15 %65,2	6 %26,1	1 %4,3	1 %4,3	
	<i>Kişisel</i>	19 %59,4	7 %21,9	5 %15,6	1 %3,1	

Ahiret gününde insanların günahlarının bağışlanması için Allah katında yeri olan insanların (peygamberler, veliler vs.) aracılık etmesi olan şefaatin inancı yaygın eğitim kurumlarında din eğitimi alanlar ve kişisel okumalarıyla din eğitimini tamamlayanlarda büyük çoğunluğa sahip bulunmaktadır. Diğer kurumlarda din eğitimi alanlardan %70'in üzerinde epeyce büyük bir oran da ahiret gününde şefaatin olacağına inanmaktadır. I. Bölümde bahsettiğimiz Ehl-i Sünnetin kesinlikle kabul ettiği şefaatin olacağı düşüncesini yaygın eğitim kurumlarında din eğitimi alanlar tamamen devam ettirirken, diğer kurumlarda din eğitimi alanlar bir nebze de olsa farklılık göstererek bu düşünce tarzının dışına çıkıp bunlardan bir kısmı ahirette

günahların bağışlanması için Allah katında yeri olan insanların şefaata edeceği fikrini kabullenmemektedirler.

		<i>Kesinlikle Katılıyorum</i>	<i>Katılıyorum</i>	<i>Fikrim yok</i>	<i>Katılmıyorum</i>	<i>Kesinlikle Katılmıyorum</i>
<i>Amel defterlerinin ahirette tartılması gerçektir.</i>	<i>Örgün E.</i>	104%50,0	51 %24,5	36 %17,3	9 %4,3	8 %3,8
	<i>D.İ.B</i>	17 %58,6	8 %27,6	2 %6,9		2 %6,9
	<i>Aile</i>	36 %49,3	25 %34,2	8 %11,0	1 %1,4	3 %4,1
	<i>Yaygın E</i>	17 %73,9	5 %21,7	1 %4,3		
	<i>Kişisel</i>	22 %68,8	4 %12,5	5 %15,6	1 %3,1	

İnsanların dünya hayatında amellerini yazan yazıcı meleklerin yazdığı amel defterlerinin ahirette tartılmasını yaygın eğitim kurumlarında din eğitimi alanlar kesinlikle kabul etmektedir. Diğer kurumlarda din eğitimi alanların da çoğunluğu bu fikri benimsemekte olup, bunlardan çok azı bu düşüncüyü kabul etmemektedir. Bu da I. Bölümde anlatıldığı üzere bazılarının amellerin gerçek terazilerle tartılacağı görüşünün devam ettirildiğinin bir ifadesidir.

		<i>Kesinlikle Katılıyorum</i>	<i>Katılıyorum</i>	<i>Fikrim yok</i>	<i>Katılmıyorum</i>	<i>Kesinlikle Katılmıyorum</i>
<i>Ahirette insanın dirilişi ruh ve beden birlikteliğiyle olacaktır.</i>	<i>Örgün E.</i>	69 %33,2	56 %26,9	67 %32,2	11 %5,3	5 %2,4
	<i>D.İ.B</i>	8 %27,6	8 %27,6	6 %20,7	4 %13,8	3 %10,3
	<i>Aile</i>	25 %34,2	23 %31,5	20 %27,4	4 %5,5	1 %1,4
	<i>Yaygın E</i>	13 %56,5	5 %21,7	2 %8,7	1 %4,3	2 %8,7

	<i>Kişisel</i>	<i>11 %34,4</i>	<i>8 %25,0</i>	<i>10 %31,3</i>	<i>3 %9,4</i>	
--	-----------------------	-----------------	--------------------	---------------------	-------------------	--

Ahirette insanın dirilişin ruh ve beden birlikteliğiyle olacağı inancında olanlar, söz konusu eğitim kurumlarında din eğitimi alanlardan % 50'nin üzerinde kabul etmesine rağmen yine çoğunluğu %78,2 ile yaygın eğitim kurumlarında din eğitimi alanlar oluşturmaktadır. Ehl-i Sünnetin çoğunluğunun kabul ettiği ahirette dirilişin ruh ve beden birlikteliğiyle olacağı düşüncesi yaygın eğitim kurumlarında din eğitimi alanların çoğunluğu tarafından benimsenmektedir.

SONUÇ

Ölüm sonrasına ilişkin düşünce ve tutumlar hakkında bilgi edinmek ve bunların geleneksel anlayışla ne kadar benzerlik gösterdiğini tespit edebilmek amacıyla Fırat Üniversitesi öğrencilerine tesadüfî örneklem metoduyla yapılan anketler neticesinde şu bulgular ortaya çıkmaktadır:

Denekler cenaze namazı kılmak, cenaze namazına katılmak, ölen kişinin yakınlarına taziyede bulunmak, yaşayan insanların ölü adına yapmış olduğu hayır ve duaların ölüye ulaşması, ölen kişi için mevlit okutmak vs. gibi aslında dinsel yönden çok gelenek ve göreneklerle ilgili olan, toplumsal bir görev olarak varsayılan bu inançlar konusunda oldukça kesin bir tutum sergileyerek, bunların gerekliliğine inanmaktadırlar. Ölü için okutulan mevlit, dini törenler, yapılan hayır ve duaların gerekliliği fikrinin kabul görmesinin nedeni daha çok kabirde ölüye tekrar hayat verilmesi ve kabirde yaşam olduğu düşüncesinden kaynaklanmaktadır.

Deneklerin çoğunluğu ölümü, ruhun bedeni terk etmesinden ibaret olarak düşünmektedir. Bu konuda örneklemeler daha çok Ehl-i Sünnet çizgisindedir.

Deneklerin %74'ü ölümden sonra kabirde yaşamın olduğunu, %81,9'u kabirde dünyadaki fiillerden ötürü nimet ve azabın olduğunu, %76,4'ü kabirde Münker ve Nekir isimli melekler tarafından sorgulama yapılacağını kabul etmektedir. Kabirde yapılacak bu sorgulama sonucu verilecek olan nimet ve azabın sadece ruha olacağını kabul edenlerin oranı %51,2 iken nimet ve azabın ruh ve beden birlikteliğinin sağlanmasıyla olacağını kabul edenlerin oranı ise %36,2'dir. Buraya kadar baktığımızda deneklerde var olan tutumlarda I.bölümde ayrıntılı olarak bahsettiğimiz Ehl-i Sünnetin görüşlerinin hakim olduğu görülmektedir. Fakat Ehl-i Sünnet tarafından kabirde insanın sadece inançları kabul etmesi yönünden sorgulanması ve kabir azabının bazı dinsel eylemlerin yerine getirilmemesi nedeniyle olacağı düşünceleri büyük oranda kabul görmesine rağmen, %40'ın üzerindeki denek bu fikri benimsememekte olup, büyük çoğunluğu ise bu konuda fikir beyan etmemektedir. Bunların yanı sıra halk arasında yaygın olarak görülen ölen insanların ruhlarıyla ilişki kurmak, ruh çağırarak, ölümden sonra insan ruhunun başka varlıkların bedenleriyle ilişki kurması olan ruh göçü ve tenasüh gibi düşünceler denekler tarafından %50'nin üzerinde kabul edilmeyip, diğer bir çoğunluğun ise bu konuda bir fikri yoktur.

Deneklerin %81,7'si Kıyametin gerçekleşmeden önce bazı belirtileri (kıyamet alametleri) olduğunu, %67,2'si kıyametin ne zaman kopacağına insanlar tarafından bilinebileceğini, %57,8'i Hz.İsa'nın kıyamet kopmadan önce dünyaya gönderileceğini, %62,9'u insanları kurtaracak olan Mehdi'nin kıyamet kopmadan önce geleceğini, %73,8'i kıyametin kopmasından önce bazı evrensel ve korkutucu olayların olacağına inanmaktadır. Deneklerin kıyamet hakkındaki tutumları, daha önce bahsettiğimiz Ehl-i Sünnetin görüşleriyle örtüşmektedir. I. bölümde de bahsettiğimiz üzere Ehl-i Sünnet kıyametin vaktini bir takım olaylarla belirlemekte ve kıyametin alametleri olduğunu düşünmektedir. Söylediklerini delillendirmek amacıyla da mevzu hadisleri kaynak olarak kullanmaktadır.

Deneklerin %75,1'i ahiret gününde insanların günahlarının bağışlanması için Allah katında yeri olan insanların (peygamberler, veliler vs.) aracılık etmesi olan şefaatin olduğunu kabul etmektedir. %79,3 oranında, yazıcı meleklerin yazdığı amel defterlerinin ahirette tartılacağını, %50'nin üzerinde olan bir bölüm ise, cennet ve cehennem şu anda var olduğunu, cennette insana sunulan nimetler ve cehennemde inkarcılara sunulan azapların devamlı ve sonsuz olduğunu kabul etmekle birlikte bu konuda bir fikri olmayanlar da bulunmaktadır. Ahiretle ilgili düşünce ve tutumlarda da Ehl-i Sünnetin görüşlerinin hakim olduğu görülmektedir.

Ölen insanların ruhlarıyla ilişki kurmak, ruh çağırarak, ölümden sonra insan ruhunun başka varlıkların bedenleriyle ilişki kurması, kıyametin vukuundan önce bir takım alametlerinin olacağı, ahiret gününde insanların günahlarının bağışlanması için peygamberlerin, velilerin şefaet etmesi, cennet ve cehennem şu anda var olması erkekler tarafından daha fazla kabullenilirken, kızlar tarafından bu düşünce daha az kabul görmektedir. Bu ise, erkeklerin ölüm ve ölüm ötesi düşünce tarzlarında daha fazla geleneksel tutumun etkisi olduğunu ve farklılıklara pek açık olmadıklarını göstermektedir.

Ölüm, insanın ruh ve beden olarak yok olmasıdır düşüncesinde deneklerin yaşlarının oranı arttıkça kabul etme oranları da artmaktadır. Ölen insanların ruhlarıyla ilişki kurmayı ve ruh çağırmayı yaş oranları arttıkça reddetme oranları da artmaktadır. Ölümden sonra kabirde yaşam olduğunu kabul edenlerin oranı ise yaşla ters orantılı olarak düşmektedir; yani deneklerin yaşları arttıkça kabirde yaşam olduğu fikri kabul görmemektedir. Bu da deneklerin küçük yaşlarda Ehl-i Sünnet

düşüncesine sıkı sıkıya bağlıyken, yaşlarının artmasıyla düşüncelerinin değişip, geleneksel anlayıştan uzaklaştıklarını göstermektedir.

Ölüm, insanın ruh ve beden olarak yok olmasıdır, Kıyametin kopmasından önce Hz. İsa'nın dünyaya gönderilmesi ve insanları kurtaracak, imana çağırarak bir kurtarıcının (Mehdi) gelmesi gibi düşünceler İmam Hatipliler tarafından daha az kabul görüp, reddedilmektedir. Orta öğretimini din eğitimi ağırlıklı olmayan liselerde tamamlayanlar tarafından ise Hz. İsa ve Mehdi'nin geleceği fikri büyük oranda kabul görmektedir. Kıyametin alametleriyle ilgili I. Bölümde görüşlerini ayrıntılı olarak verdiğimiz Ehl-i Sünnetin düşünce yapısı daha çok orta öğretimini din eğitiminin ağırlıklı olmadığı liselerde tamamlayanlarda hakim olmaktadır. Bu durum din eğitimi alınmasının insanları daha çok araştırmaya ve bunun sonucunda da insanların dini düşünce yapılarında farklı bir bakış açısının oluştuğunu göstermektedir.

Ölen insanların ruhlarıyla ilişki kurmayı ve ruh çağırmaı genelde büyük çoğunluk kabul etmemekle birlikte en fazla yaygın eğitim kurumlarında din eğitimi alanlar bu düşünceyi kabul etmemektedirler. Bu konuda fikri olmayanların oranı da fazladır. Bu durumun nedeni deneklerin üniversite eğitimi almalarından ötürü bu konuya biraz daha akıl çerçevesinde bakmalarından kaynaklanmaktadır.

Ölümden sonra kabirde yaşamın olduğu, kabirde "Münker ve Nekir" isimli melekler tarafından sorgulama yapılacağı, kabir hayatında insanın dünyadaki fiillerinden ötürü nimet ve azabın olacağı, kıyametin vukuundan önce Hz. İsa'nın ve Mehdi'nin geleceği, Ahirette dirilişin ruh ve beden birlikteliğiyle olacağı, Ahirette meleklerin yazdığı amel defterlerinin tartılacağı, günahların bağışlanması için peygamberler ve velilerin şefaate edeceği gibi düşünceler genelde kabul görmekle birlikte yaygın eğitim kurumlarında din eğitimi alanlarda bu düşünceler daha fazla yer almaktadır. Bu durum ise, yaygın eğitim kurumlarında din eğitimi alanlarda I. bölümde görüşlerine yer verdiğimiz Ehl-i Sünnetin düşünce tarzının daha çok egemen olduğunu göstermektedir. Diğer kurumlarda din eğitimi alanlarda da bu düşünceler olmasına rağmen az da olsa farklılık göstererek daha rasyonel düşündükleri ortaya çıkmaktadır.

Netice itibariyle sekülerleşme ve modernitenin hakim olduğu gelişen ve değişen dünyada her türlü değer ve anlayışın dejenerasyona uğradığı bir çağ yaşanmaktadır. Bu değişimleri yakından takip eden ve değişimlerden en çok

etkilenen kesim ise, özellikle üniversite gençleridir. Üniversite gençlerinin değer ve anlayışlarında meydana gelen bu değişimlerin dini düşüncede özellikle ölüm sonrası inançlarda olmaması, Ahiret Hayatının varlığına inanmanın devam ettirilmesi oldukça müspet bir tutumdur. Bunun yanı sıra deneklerin ölüm sonrası düşünce ve tutumlarında daha çok Ehl-i Sünnet inancının yani geleneksel düşünce tarzının egemen olduğu görülmektedir. Bu durum ise, deneklerin üniversite eğitimi almalarına rağmen ölüm ile ilgili düşüncelerinde pek rasyonel düşünmediklerini, farklı görüşlere sahip olmadıklarını göstermektedir. Muhtemelen bu durumun nedeni; din eğitiminin ağırlıklı ve ayrıntılı olarak ele alınmamasından kaynaklanmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA

- Abdulcebbar, Kadı, *Şerhu Usuli'l-Hamse*, Mektebe Vehbe, Kahire, 1988.
- Abdu'l-baki, Muhammed Tahir, *El-Yevmu'l-Ahir fi'l-Kitap ve Sünnnet*, Daru'l-Menar, Lübnan 1988.
- Aydemir, Abdullah, *Tefsirde İsrâiliyyât*, D.İ.B.Y., Ankara 1979.
- Akbulut, Ahmet, *Nübüvvet Meselesi Üzerine*, Birleşik yay. Ankara 1992.
- Ateş, Süleyman, *Kur'an-ı Kerim Tefsiri*, Yeni Ufuklar Neşr., İstanbul 1988.
- Ateş, Süleyman, *Kur'an Ansiklopedisi* "Kabir Hali Mad.", KUBA Yay., İstanbul, trs.
- Ateş, Süleyman, *Kur'an-ı Kerim ve Yüce Meali*, Kılıç Kitabevi, Ankara 1983.
- Aydınlı, Osman, *İslam Düşüncesinde Aklîleşme Süreci*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2001.
- B.Topaloğlu- Y.Ş. Yavuz- İ.Çelebi, *İslam'da İnanç Esasları*, M.Ü.İ.F.V.Y., İstanbul 1998.
- Bekir Topaloğlu, *İslam Ansiklopedisi* "Ahiret Mad.", İstanbul 1988.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Muvazzah İlmi Kelâm*, Bilmen Yay., İstanbul 1972.
- Buhâri, Ebû Abdullah Muhammed b.İsmail, *el-Camiu's-Sahih*, Daru'l-Fikr, Kahire 1991.
- El-Cürcani, Seyyid Şerif Ali b. Muhammed, *Şerhu'l-Mevakıf*, Daru'l-İlmiyye, Beyrut 1998.
- Emiroğlu, M.Tahsin, *Esbab-ı Nüzul*, Uysal Kitabevi, Konya 1983.
- Çetin İsmail, *Ehl-i Sünnnet'in Nazariyesi*, Fatih Yay., İstanbul 1977.
- Ebu İz Hanefî, *Şerhu't-Tahavi fi Akideti's-Selefi*, Daru't-Turasü, Kahire 731-792.
- Ebu Hanife, Numan b.Sabit, *El-Fikhû'l-Ekber*, çev: Mustafa Öz, *İmam-ı Azamın Beş Eseri*, M.Ü.İ.F.V.Y., İstanbul 1992.
- Ertürk, Mustafa, "Havz-ı Kevser Mad." *DİA*, İstanbul 1997.
- Esed, Muhammed, *Kur'an Mesajı*, İşaret Yay., İstanbul 2004.
- Es-Sâbûni, Nureddin, *Mâturidiyye Akaidi*, Terc: Bekir Topaloğlu, D.İ.B.Y., İstanbul 1979.
- Eşari, Ebu'l-Hasan, *el-İbane an Usuli'd-Diyane*, Daru'l-Kadiri, Beyrut 1991.

- Fuzûlî, Ahmed, *Matla'u'l-İtikâd fi Marifati'l-Mabda'i Ve'l-Meâd*, Çev: Esat Coşan-Kemal Işık, A.Ü.Y., Ankara 1962.
- Gazali, *El-İktisad fi İtikad*, Ankara Üniv. Basımevi, Çev:Kemal Işık, Ankara 1971.
- Gazali, *El-Munkızu Mine'd-Dalâl*, Terc: Yahya el-Abbâsî, Sey-Tac Yay., Adıyaman 2000.
- Gölcük, Şerafettin, *İslam Akaidi*, Esra Yay., Konya ,1997.
- Gölcük, Şerafettin, *Din ve Toplum*, Esra Yay. İstanbul, 2000.
- Harputi, Abdullatif, *Tenkîhu'l-Kelâm fi Akâid-i Ehli'l-İslam*, çev: İbrahim Özdemir-Fikret Karaman, T.D.V.Y., Elazığ 2000.
- İbn Manzur, Ebu'l-Fadl, Cemaluddin Muhammed İbn Mükerrerem, *Lisanu'l-Arab*, Dâru's-Sadr, Beyrut, 1990.
- İbn Hümam, Kemalü'd-Din Muhammed, *Kitabu'l-Musayere Fi'l-Akâid*, Matbaatu's-Saadet, Mısır 1347.
- İbn Kesir, *El-Bidâye Ve'n-Nihâye*, Terc: Mehmet Keskin, Çağrı Yay., İstanbul 2001.
- İmam Şa'rânî, *Tezkireti'l-Kurtubî*, Terc: Halil Günaydın, Bedir Yay., İstanbul 1981.
- İzmirli, İsmail Hakkı, *İslam'da Felsefe Akımları*, Haz. Ahmet Özalp, Kitabevi, İstanbul 1995.
- Koç, Turan, *Ölümsüzlük Düşüncesi*, İz Yay., İstanbul 1991.
- Keskioğlu, Osman-Berki, Ali Himmet ; *Hız Muhammed ve Hayatı*, D.İ.B.Y., Ankara 1995.
- Mert, Muhit, *İnsan Nedir? İnsanın Tanımlanmasına Dair Kelami Bir Yaklaşım*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2004.
- Nesefî, Ebu'l-Berekât, Ahmed b. Mahmûd, *İslam İnançının Ana Umdeleri*, Çev: Temel Yeşilyurt, Kubbealtı Yay., Malatya 2000.
- Oymak, İskender, *Zerdüştlük*, Elazığ 2003.
- Özarlan, Selim, *İslam'da Ölüm Ve Diriliş Öğretisi*, İnci Ofset, Konya 2001.
- Özarlan, Selim, *Maturidi Kelamcısı İbn Hümam'ın Kelami Görüşleri*, Hilal Matbaacılık, Elazığ 2002.
- Özarlan, Selim, *14-18 Yaş Lise Gençlerinde Kader İnanç* (basılmamış yüksek lisans tezi) Ankara 1994.

Özdemir, Metin, “Kabir Azabı Tartışmasına Farklı Bir Bakış”, *İslamiyât*, Ankara 2002.

Paçacı, Mehmet, *Kutsal Kitaplarda Ölüm Ötesi*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2001.

Pezdevi, Ebû Yusr, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, Terc: Şerafeddin Gölcük, Kayıhan Yay, İstanbul 1980.

Rahman, Fazlur, *Ana Konularıyla Kur'an*, Ankara Okulu Yay., Ankara 1999.

Şeltut, Mahmut, “İsa'nın Ref'i”, *Ank. Üniv. İ.F.Dergisi*, A.Ü.İ.F.Y. Çev: E.Ruhi Fığlalı, Ankara 1978.

Şerif, Muhammed, *Klasik İslâm Filozofları ve Düşünceleri*, İnsan Yay., İstanbul 1997.

Taftazani, *Şerhu'l-Akâid*, Haz. Süleyman Uludağ, Dergâh Yay., İstanbul 1991.

Taftazani, *Şerhu'l-Mekasid*, Âlimü'l-Kütüb, Beyrut 1989.

Toprak, Süleyman, *Ölümden Sonraki Hayat*, Esya Yay., Konya 1994.

Uludağ, Süleyman, *İslam'da Emir ve Yasakların Hikmeti*, T.D.V.Y., Ankara 1989.

Yar, Erkan, *Ruh-Beden İlişkisi Açısından İnsanın Bütünlüğü Sorunu*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2000.

Yazır, Elmalılı M.Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, Eser Neşr., 1979.

Yıldırım, Enbiya, *Hadis Problemleri*, Rağbet Yay., İstanbul 2001.